

HET EINDE VAN HET POLITIEKE MIDDEN

– Jan Anthonie Bruijn –

‘Deze verkiezingsuitslag is het failliet van het politieke midden.’ Men vraagt zich wellicht af: gaat dit over de Tweede Kamerverkiezingen van 2012? Die waren toch juist de terugkeer van het politieke midden? Een oppervlakkige beschouwing van de verkiezingsuitslag ziet wellicht de terugkeer van de grote middenpartijen VVD en PvdA. Maar wie beter kijkt ziet dat niet het politieke midden heeft gezegevierd, maar de geprofileerde en ideologische politiek.

Laat ik ter onderbouwing van deze stelling het verhaal vertellen van het afgelopen verkiezingsprogramma en de doorwerking daarvan in de campagne. In april 2012 viel het kabinet, doordat de PVV geen verantwoordelijkheid wenste te nemen voor noodzakelijke bezuinigingen. Kort daarna werd door het Hoofdbestuur van de VVD een verkiezingsprogramma ingesteld.

Die commissie moest vervolgens in zeer korte tijd een programma samenstellen. Dat betekent dat er weinig tijd was voor ideologische of filosofische beschouwingen. Als programmacommissie doe je dat overigens sowieso niet. Een goede commissie destilleert wat er leeft bij de partijleden, inclusief fractieleden en bewindspersonen. De commissie probeert dat vervolgens te verwerken tot een consistent en realistisch verhaal. Dat betekent ook dat het verkiezingsprogramma niet een document is waar grote koerswijzigingen worden aangekondigd. Dat gebeurt tijdens ‘de rit’. Beklijft zo’n wijziging, dan komt deze de volgende keer in het programma.

In het programma is daarom getracht de huidige, succesvolle, VVD-koers zo actueel, scherp en consistent mogelijk neer te zetten. Die koers is herkenbaar en duidelijk liberaal. De VVD gelooft in de kracht van vrije mensen. Juist als je mensen verantwoordelijkheid geeft om zelf en met elkaar vorm te geven aan hun leven, ontstaat een sterke samenleving. De VVD is daarbij van mening dat de overheid de laatste decennia de verantwoordelijkheid van mensen te veel heeft overgenomen en daarmee de samenleving heeft verzwakt. Om die reden is de VVD consistent voor een kleinere overheid. Op zo veel mogelijk terreinen moet de verantwoordelijkheid keuzes te maken bij mensen zelf worden gelegd. Of dat nou gaat

om het starten van een eigen zaak of zelfbeschikking op medisch-ethisch vlak.

Iedere bestuurslaag, dus ook de Europese Unie, wordt kritisch benaderd. Tegelijk moeten de kerntaken van de overheid met kracht ter hand worden genomen.

Deze koers heeft in het verkiezingsprogramma geresulteerd in de volgende vier speerpunten.

De overheidsfinanciën dienen in balans te zijn (1). Het geld dat de overheid beheert en uitgeeft is verdiend door ondernemers en werknemers. De overheid moet daar zuinig mee omgaan en niet meer uitgeven dan er binnenkomt. Op dit moment geeft de overheid, ondanks de maatregelen die het eerste kabinet-Rutte heeft doorgevoerd, dit jaar 23 miljard euro meer uit dan dat er binnenkomt. In het programma is daarom een omvangrijk pakket aan bezuinigingen opgenomen

Hervormingen gericht op vergroten van de economische vrijheid zijn noodzakelijk (2). Nederland bevindt zich in een economische crisis. Die is voor een belangrijk deel veroorzaakt door factoren van ‘buiten’ (schulden crisis en mondiale recessie). Dat neemt niet weg dat een economie met meer persoonlijke vrijheid er voor zorgt dat onze economie sneller zal aanhaken als de wereldeconomie straks gaat herstellen. Het programma is er daarom een van belastingverlaging, deregulering en het doelmatiger inrichten van sociale zekerheidsarrangementen.

Er dient geïnvesteerd te worden in veiligheid (3). Voor liberalen gaat de rechtsstaat voor alles. Van een rechtsstaat kan echter alleen sprake zijn als lieden die de wet overtreden, krachtig worden aangepakt. In het programma leidt deze redenering tot voorstellen voor meer blauw op straat, zwaardere straffen en meer geld voor veiligheid.

Integratie is van groot belang (4). De VVD sluit niet de ogen voor de nog steeds forse integratieproblemen. De VVD gaat die problemen op een liberale manier te lijf. Bij de VVD staat niet je afkomst maar je toekomst centraal, niet je geloof maar je gedrag. En niet de groep maar het individu. Integratie wordt het best bevorderd door de komst van kans-

arme immigranten te beperken en de immigranten die komen zelf verantwoordelijk te maken voor het leren van de taal en het vinden van een baan.

Wie naar bovenstaande punten kijkt zal niet snel zeggen dat hier sprake is van een middenpartij. Eerder van een duidelijk liberale of (centrum)rechtse partij. Bij de partij die uiteindelijk de grootste concurrent bleek van de VVD, de PvdA, is een beweging de andere kant op gemaakt. Met het aantreden van voorzitter Hans Spekman en partijleider Diederik Samsom tekende zich al een beweging naar links af. Toen de PvdA vervolgens liet weten dat een overheidstekort van drie procent te laag is als norm en er een links verkiezingsprogramma kwam was het duidelijk: bij de PvdA zijn de ideologische veren terug.

Dan de campagne. De programma's vormen daar de inhoudelijke basis voor. Lijsttrekkers gaan er de hort mee op tijdens debatten, en het is de basis voor de kieswijzers en de doorrekeningen van het Centraal Planbureau.

Tijdens de campagne bleek dat de VVD met een duidelijke boodschap weerwoord kon bieden aan politieke concurrenten aan alle kanten (en dat Mark Rutte en het campagne team dat uitstekend konden verwoorden, maar ik focus mij nu op de inhoudelijke kant). Tegen D66 kon bijvoorbeeld worden gezegd dat zij de Nederlandse belangen uit het oog verliest met haar dogmatische pro-Europa standpunt. Maar tegen de PVV kon met dezelfde overtuiging worden gezegd dat zij de handelsbelangen van Nederland schaadt met haar voorstel de Europese Unie te verlaten.

Ook de kernthema's van de VVD, veiligheid (VVD investeerde meer dan welke partij ook), eco-

nomie ('VVD banenkampioen') en overheidsfinanciën (laagste tekort op de lange termijn) was duidelijk dat de VVD haar zaakjes op orde had.

De verkiezingsuitslag laat duidelijk zien dat de geprofileerde en duidelijke koers van zowel de VVD als de PvdA is beloond. Met afstand zijn zij de grootste partijen geworden. Deels waarschijnlijk omdat ze zich zo tegen elkaar hebben afgezet. Maar dat kan alleen als de ander een duidelijk profiel heeft.

De partijen op de flanken, SP en PVV, volgen op zeer respectabele afstand. Desalniettemin hebben zij in totaal dertig zetels binnengesleept, een aantal dat nog niet zo lang geleden ondenkbaar was. De partijen die bewust het politieke midden hebben opgezocht komen pas daarna. Dat laat de ineen-schrompeling van het politieke midden zien. D66 boekt nog een zeer bescheiden winst, maar blijft in wezen een kleine partij. ChristenUnie, CDA en GroenLinks verliezen fors.

De verkiezingsuitslag heeft de VVD en de PvdA tot elkaar veroordeeld. Eventuele alternatieven hebben een enigszins theoretisch gehalte. De partijen die zich – deels ten opzichte van elkaar – hebben geprofileerd, moeten nu gaan samenwerken. Dat betekent compromissen sluiten en elkaar dingen gunnen.

Het is zaak in die constellatie het eigen, liberale geluid te handhaven. Voor die uitdaging staat de VVD de komende periode gesteld.

Jan Anthonie Bruijn was voorzitter van de VVD-verkiezingsprogramma commissies in 2010 en 2012. Hij is tevens redactielid van Liberaal Reveil.

DE ELECTORALE POSITIE VAN DE VVD IN 2012

– Kees Aarts –

Woensdag 12 september vonden de Tweede Kamerverkiezingen plaats. De VVD werd met 41 zetels wederom de grootste partij van Nederland. Een historisch hoogtepunt. De PvdA volgde, gezien de peilingen, verrassend met 38 zetels. De derde traditionele volkspartij, CDA, behaalde slechts 13 zetels wat een nieuw historisch dieptepunt betekende. Maar wat voor een gevolgen heeft deze verkiezingsuitslag voor de positie van de drie volkspartijen binnen het Nederlandse politieke speelveld? Kan worden gesteld dat de liberalen het beste aansluiting vinden bij de huidige en toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen? Is Samsom de gedroomde PvdA-leider nu hij de partij naar zo'n onverwachte overwinning heeft geleid? En welke toekomst is er nog weggelegd voor het christelijke gedachtegoed van het CDA in een land dat zo gesecculariseerd is? In onderstaande vier bijdragen van Kees Aarts, Patrick van Schie, Hans Vollaard en Rien Fraanje worden deze en andere vragen beantwoord.

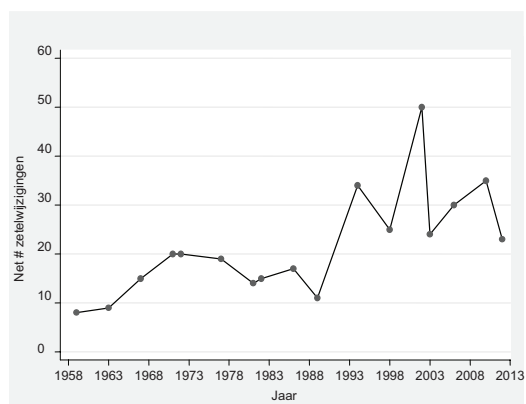
De VVD is onder leiding van Mark Rutte voor de tweede keer op rij de grootste partij van Nederland geworden, en heeft met 41 zetels in de Tweede Kamer een historisch resultaat geboekt. De behoefte aan reflectie op de electorale positie van de partij zal nu waarschijnlijk een stuk minder groot zijn dan bij een slechtere uitslag het geval zou zijn geweest. Een nederlaag is zuur, een overwinning zoet. Maar van overwinningen valt ten minste evenveel te leren als van nederlagen. In deze bijdrage plaats ik eerst de huidige electorale positie van de VVD in historisch perspectief. Hieruit blijkt dat ondanks enorme schommelingen in de zetelverdeling in de Tweede Kamer, het politieke landschap ook interessante constanten en trends laat zien. Er is meer orde in het electorale landschap dan vaak wordt beweerd. Na dit overzicht ga ik in op de drie belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland. Ik betoog dat de VVD weliswaar bij alle drie ontwikkelingen in electoraal opzicht garen heeft gesponnen, maar tevens kwetsbaar is.

Zetelwisselingen in de Tweede Kamer

Het is inmiddels bijna een cliché dat de Tweede Kamerverkiezingen in Nederland sinds het begin van de jaren negentig ongekend grote schommelingen laten zien in de zetelverdeling over de partijen. Die schommelingen, begonnen met de grote verschuivingen in 1994 en geculmineerd in 2002, hebben ook internationale aandacht getrokken.¹ De roerige jaren zestig waren in electoraal opzicht een oase van rust vergeleken met de grote verschuivingen in de

afgelopen tijd.

Figuur 1. Volatiliteit van de Tweede Kamerverkiezingen 1959-2012.

In *figuur 1* is het aantal zetelwisselingen tussen politieke partijen in de Tweede Kamer vanaf de jaren zestig afgebeeld. Iedere zetel die van een partij naar een andere gaat, wordt hierbij één keer geteld. Duidelijk zijn de pieken in de grafiek in 1994, 2002 en 2010 te zien. Eveneens duidelijk is dat de verkiezingen van 2012, hoe verrassend de uitslag voor velen ook was, zeker geen aardverschuiving lieten zien zoals in de media soms werd beweerd. Het aantal zetelwisselingen was in twintig jaar juist niet zo klein geweest. Wel is de Tweede Kamer ondanks de winst voor VVD en PvdA nog steeds gefragmenteerd. Politicologen drukken die fragmentatie graag uit in een getal, het 'effectieve aantal partijen'. Dat

is het aantal partijen in de Tweede Kamer, gecorrigeerd voor hun relatief aantal zetels. Het effectieve aantal partijen is in Nederland na een stijging sinds de jaren zestig, eerst in 1977 sterk gedaald door de vorming van het CDA en het verlies van een aantal kleinere partijen. Hierna is het langzaam maar zeker weer toegenomen totdat in 2010 de hoogste waarde sinds 1972 werd bereikt. De verkiezingen van 2012 hebben geleid tot een iets minder, maar nog steeds sterk gefragmenteerde Tweede Kamer.^A

De electorale ontwikkelingen op de lange termijn

De verkiezingen van 2012 laten als geheel geen uitzonderlijke verschuivingen zien, maar hoe zit dat met de resultaten van de verschillende partijen en stromingen? Mijn beginpunt hierbij is een boekbijdrage uit 1980. Tweeëndertig jaar geleden bepleitte de politicoloog Hans Daudt de vorming van een kabinet van VVD en PvdA, zonder deelname van het CDA.² Daudt betoogde dat de confessionele middenpartijen sinds het einde van de brede samenwerking in 1959, toen VVD en PvdA gezamenlijke deelname aan een kabinet uitsloten, een overdreven sterke electorale machtspositie bezetten. De confessionele middenpartijen KVP, ARP en CHU hielden volgens hem onverkort vast aan de 'leer van de uiterste noodzaak' die in 1922 door de voorloper van de KVP, de RKSP was geformuleerd: samenwerking tussen katholieken en sociaaldemocraten is uit den boze op enkele uitzonderingen na, waaronder een situatie van 'uiterste noodzaak'.³ Die machtspositie kon alleen worden gebroken als VVD en PvdA hun taboe op samenwerking zouden opgeven. Veertien jaar later, in 1994, kwam het Paarse kabinet tot stand, waaraan voor het eerst sinds 1918 geen confessionele partijen deelnamen.

Daudts stelling dat de 'leer van de uiterste noodzaak' anno 1980 nog onverkort geldig was, veroorzaakte het nodige academische rumoer.⁴ Hierdoor is minder aandacht geweest voor twee andere stellingen afkomstig uit dezelfde publicatie, die Daudts pleidooi voor een kabinet zonder CDA schraagden. Hij constateerde een gestage electorale opkomst van

de VVD, en stelde tevens dat de linkse partijen in Nederland nog nooit een meerderheid in de Tweede Kamer hadden behaald en die binnen afzienbare termijn ook wel niet zouden behalen.

De electorale opkomst van de VVD was opmerkelijk, omdat daarmee een eerdere trend werd gebroken. Al rond de voorlaatste eeuwwisseling waren de liberale partijen langzaam maar zeker hun electorale machtspositie kwijtgeraakt. Dat hing deels samen met de opkomst van massapartijen als ARP, SDAP en RKSP, deels met de uitbreiding van het kiesrecht, en deels met de invoering van een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Van een liberale parlementaire meerderheid tot tegen het einde van de negentiende eeuw, waren na de Pacificatie van 1917 nog maar 20 liberale zetels in de Tweede Kamer (die toen 100 zetels telde) over, en dit aantal nam verder af tot er in 1937 nog 10 zetels werden behaald. Direct na de Tweede Wereldoorlog behaalde de Partij voor de Vrijheid 6 zetels; in 1948 deed de nieuwe VVD het al iets beter met 8. Toen Daudt in 1980 over deze ontwikkeling schreef, had de VVD drie jaar eerder onder Hans Wiegel bijna 18 procent van de stemmen en 28 van de 150 zetels in de Tweede Kamer behaald.

De achteruitgang van de liberale stroming vóór de Tweede Wereldoorlog hing samen met de opkomst van confessionele en sociaaldemocratische emancipatiepartijen: politieke bewegingen die de belangen van min of meer duidelijke segmenten van de Nederlandse samenleving behartigden – rooms-katholieken, gereformeerden, arbeiders. Maar naarmate deze emancipatiepartijen politiek meer succes boekten, werden hun politieke ideologieën minder urgent. Bovendien leidden maatschappelijke en individuele moderniseringsprocessen (toenemende welvaart, toenemend opleidingsniveau, minder vanzelfsprekende aanvaarding van gezag) tot een proces van deconfessionalisering. Steeds minder Nederlanders gingen regelmatig naar de kerk. Steeds minder Nederlanders behoorden tot de traditionele arbeidersklasse.⁵

De PvdA was na de Tweede Wereldoorlog opgericht om een 'doorbraak' te bewerkstelligen in het Nederlandse vooroorlogse partijlandschap. Die doorbraak mislukte en de PvdA bleek toch vooral de erfopvolger van de SDAP te zijn. Net als de confessionele partijen had de PvdA aanvankelijk in de

A Onderstaande tabel geeft het effectieve aantal partijen (EAP) in de Tweede Kamer na elke verkiezing sinds 1959 weer: Gegevens van M. Gallagher, *Elections Indices Dataset*, op http://www.tcd.ie/Political_Science/staff/michael_gallagher/Elsystems/index.php/, geraadpleegd op 21 september 2012.

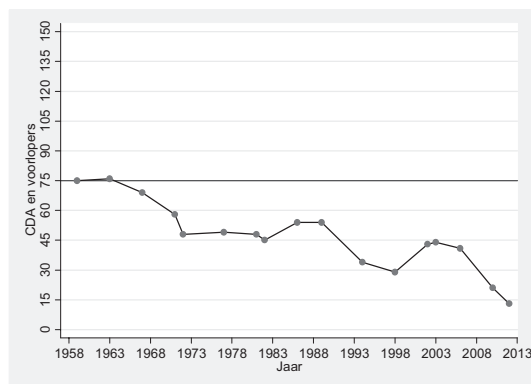
Jaar	1959	1963	1967	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012
EAP	4,15	4,51	5,71	6,40	6,42	3,70	4,29	4,01	3,49	3,75	5,42	4,81	5,79	4,74	5,54	6,74	5,70

jaren zestig te lijden onder electorale achteruitgang: van 50 zetels in 1956 naar 37 zetels in 1967. De polariserende maatschappelijke ontwikkelingen in de jaren zestig en de opkomst van Nieuw Links keerden dat tij. Maar hoe goed de PvdA en andere linkse partijen het ook deden, een linkse meerderheid in de Tweede Kamer was volgens Daudt nooit in zicht geweest en vooralsnog een droombeeld gebleken. 'Links' had nooit meer dan circa tweevijfde deel van het aantal zetels behaald. Juist daarom zou de PvdA er volgens hem goed aan doen om de VVD niet bij voorbaat uit te sluiten als coalitiepartner: daarmee zou een onevenredig grote machtspositie van het CDA worden voorkomen.

Trends zetten zich voort

Tegen deze achtergrond is het informatief om de ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen, in navolging van Daudt, door te trekken naar de verrassende verkiezingen van 2012. *Figuren 2 tot en met 4* geven weer hoe sinds 1959, toen VVD-voorman Oud samenwerking met de sociaaldemocraten uitsloot, de belangrijkste politieke stromingen in ons land zich hebben ontwikkeld.

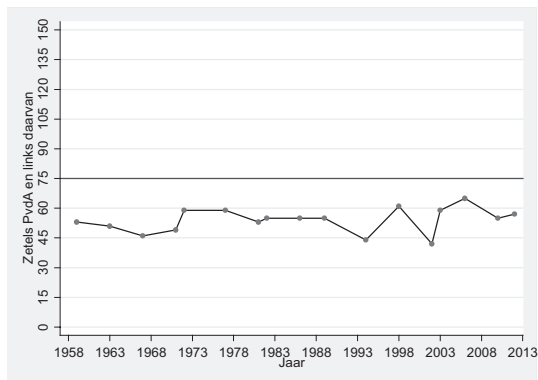
Figuur 2. Zetels in de Tweede Kamer voor de confessionele middenpartijen 1959-2012.

De eerste belangrijke trend is de gestage teloorgang van de confessionele middenpartijen. Op twee opeenvolgende jaren na (in de jaren tachtig onder Lubbers en tien jaar geleden onder Balkenende) is de trend voor deze partijen onverbidde neerwaarts. Veertig jaar geleden betelden Van den Berg en Molleman⁶ de fusie van KVP, ARP en CHU tot CDA als 'sterven in elkaars armen'. De electorale opeenvolgingen in de tweede helft van de jaren tachtig en aan het begin van de nieuwe eeuw leken een nieuwe lente aan te

kondigen, maar de trend over ruim vijftig jaar laat zien dat zulk optimisme iedere grond mist. Dit betekent niet dat er in Nederland geen ruimte is voor een grote middenpartij – die ruimte is er in wisselende mate wel degelijk. Maar een middenpartij op confessionele grondslag heeft van zichzelf geen sterkere marktpositie meer dan een niet-confessionele middenpartij.

Figuur 3. Zetels in Tweede Kamer voor PvdA en partijen links daarvan 1959-2012.

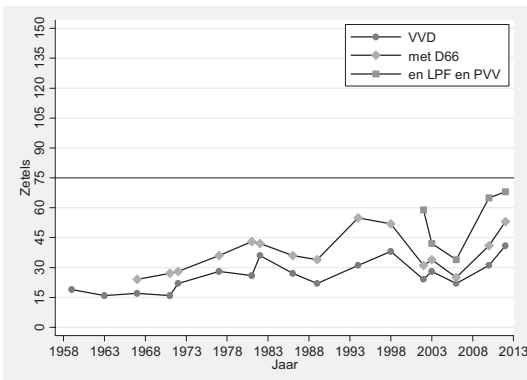

De tweede trend is het uitblijven van een meerderheid voor de linkse partijen – de PvdA en de partijen links daarvan (CPN, PPR, PSP, GroenLinks, SP). Tezamen behaalden deze partijen door de jaren heen tussen de 42 (2002) en 65 (2006) zetels. Dat is bij lange na niet genoeg voor een links meerderheidskabinet.

De verschuivingen tussen de linkse partijen zijn de laatste jaren wel opmerkelijk groot. Tot 2006 was de PvdA de enige grote partij aan de linkerkant van het spectrum, maar in dat jaar behaalde de SP een grote verkiezingsoverwinning. Sinds een jaar of tien is de SP een serieuze concurrent van de PvdA geworden.

De derde trend, die Daudt signaleerde, was de electorale opkomst van de VVD. *Figuur 4* laat zien dat deze trend na 1980, in tegenstelling tot de trends voor confessionele middenpartijen en linkse partijen, niet zonder meer heeft doorgezet. De VVD is in 2012 wel voor de tweede keer op rij de grootste partij geworden, maar het pad daarnaartoe was bochtig. De jaren tachtig lieten aanvankelijk een achteruitgang zien. Na de electorale successen in 1994 en 1998, valt de partij in 2002 weer ver terug, van 38 zetels naar 24 zetels, en in 2006 zelfs tot 22 zetels.

Figuur 4. Zetels in Tweede Kamer voor VVD, D66, LPF en D66 1959-2012.

Net als voor andere partijen, geldt ook voor de VVD dat haar electoraat dichtbij sommige andere partijen staat. In het geval van de VVD zijn de laatste jaren de alternatieve keuzen van de potentiële VVD-kiezers vooral CDA, D66, LPF en PVV. In absolute aantallen kiezers geteld, is de uitwisseling van kiezers met het CDA tot voor kort het belangrijkste geweest. Maar het CDA is in de afgelopen verkiezingen gereduceerd tot een middelgrote partij in de Tweede Kamer, en de uitwisseling met PVV en D66 is nu relatief veel belangrijker geworden.

Ter illustratie enkele cijfers uit het Nationaal Kiezersonderzoek van 2010 (de cijfers voor 2012 zijn op het moment van schrijven nog niet beschikbaar). In 2010 bestond het VVD-electoraat voor 20 procent uit kiezers die in 2006 nog op het CDA hadden gestemd, en voor 8 procent uit voormalige D66-stemmers. De PVV, die in 2010 met 24 zetels een groot succes boekte, haalde relatief de meeste stemmen (bijna 25 procent) op bij degenen die in 2006 niet, ongeldig of blanco hadden gestemd. Verder won de PVV vooral stemmen van VVD, PvdA, en CDA, in deze volgorde. Het CDA was in 2010 de grootste verliezer. 16 procent van de CDA-kiezers uit 2006 ging naar de VVD; 15 procent gaf aan in 2010 niet meer te hebben gestemd.

De VVD in 2012

Als enige van de drie grote naoorlogse politieke stromingen heeft het liberalisme de grote maatschappelijke veranderingen in de afgelopen vijftig jaar niet alleen goed doorstaan, maar er zelfs bij gewonnen. Dat is heel begrijpelijk wanneer men bedenkt dat vergroting van individuele vrijheid vrijwel steeds de gemeenschappelijke noemer van die veranderingen

was. Het is verleidelijk om de conclusie te trekken dat de VVD hierbij aan de goede kant van de geschiedenis staat. Elk van die veranderingen heeft echter ook ongewenste gevolgen die voor de VVD electorale risico's inhouden. Voor een partij met prestaties om Nederland de toekomst in te leiden lijkt het mij zaak om een duidelijke, herkenbare balans te vinden in de waardering van de positieve en de negatieve effecten van maatschappelijke veranderingen.

Het gaat om drie veranderingsprocessen waar sociale wetenschappers zich al ruim honderd jaar mee bezig houden:

Individualisering. In moderne samenlevingen zijn traditionele verbanden tussen burgers – kerken, vakbonden, verenigingen, politieke partijen – steeds minder belangrijk geworden terwijl steeds meer nadruk is komen te liggen op het individu en zijn vrijheid. Deze ontwikkeling is verbonden met de ‘onttovering’ van de wereld waarover Max Weber lang geleden al schreef,⁷ en wordt bevorderd door de opkomst van massamedia en moderne communicatiemiddelen. De VVD is een partij die de individuele vrijheid die hierdoor ontstaat, consequent heeft bevorderd en verdedigd.

De keerzijde van individualisering is dat mensen geen vanzelfsprekende binding meer hebben met hun sociale en politieke omgeving. Hierdoor dreigt die omgeving te verslechteren – zwakkere binding resulteert in zwakkere sociale en politieke instituties. Politieke partijen dreigen hierdoor hun wortels in de samenleving letterlijk kwijt te raken. Margaret Thatcher stelde in 1987 dat ‘...there is no such thing as society. There are individual men and women, and there are families.’⁸ Dit werd alom afgeschilderd als een bijzonder eenzijdige politieke stellingname. Te veel aandacht voor individuele vrijheid en verantwoordelijkheid miskent de nog steeds bestaande ongelijkheden tussen mensen als gevolg van onder meer afkomst, geslacht, en kwaliteit van leven. In de Nederlandse politieke verhoudingen is de VVD kwetsbaar tegenover sociaalliberalen die meer oog voor hebben voor de keerzijde van individualisering.

Cognitieve mobilisatie. Het opleidingsniveau van de bevolking in landen als Nederland is in de afgelopen honderd jaar zeer sterk toegenomen. Deze ontwikkeling wordt in de literatuur vaak aangeduid als de cognitieve mobilisatie van de burgers. Er zijn steeds minder mensen met alleen lager of lager voortgezet onderwijs. In vijftig jaar tijd is het aandeel van hogeropgeleiden in de beroepsbevolking toegenomen.

men van 5 procent (1960) tot 35 procent (2010). Bijscholing op latere leeftijd is van uitzonderlijk heel gewoon geworden. Goede opleiding en scholing stellen mensen beter in staat om verantwoordelijkheid te nemen voor hun keuzen en daden, en dat past uitstekend bij een moderne liberale partij.

De keerzijde van cognitieve mobilisatie is dat maatschappij en overheid er te gemakkelijk vanuit gaan dat iedereen nu ook alles kan begrijpen, en dat er geen speciale aandacht meer nodig is voor de nog steeds aanzienlijke groep mensen die *niet* hoog is opgeleid. Er zal in iedere samenleving altijd zo'n groep van relatief lager opgeleide burgers zijn, want mensen verschillen in hun verstandelijke capaciteiten. Het is wenselijk om de drempels voor deelname aan het maatschappelijk leven en aan de politiek af te stemmen op die relatief laagopgeleiden, wil men verscherping van de diplomademocratie (waarin politieke participatie feitelijk is voorbehouden aan een elite van hoger opgeleiden) voorkomen.⁹ De VVD is in dit opzicht aan de ene kant kwetsbaar tegenover partijen die hun politieke boodschap ongenueanceerd, maar daardoor juist wel voor iedereen begrijpelijk, naar voren brengen, zoals Wilders' PVV en eerder Verdonks Trots op Nederland. Aan de andere kant staat de VVD hier tegenover D66, die de nuance tot geloofsartikel heeft verheven.

Globalisering. In de afgelopen decennia is, gevoed door belangrijke technologische ontwikkelingen, een ongekende, wereldwijde herverdeling van arbeid en kapitaal op gang gekomen. Economische activiteiten worden verplaatst tussen landen en tussen werelddelen. De Europese Unie is in twintig jaar uitgegroeid van intrigerend idee tot alledaagse werkelijkheid. De huidige financiële en economische crisis laat de EU kraken in zijn voegen, maar een weg terug is nauwelijks voorstelbaar – we hebben geen idee waar zo'n weg zou uitkomen.

Europeanisering en globalisering bieden in Nederland geweldige mogelijkheden voor mensen en bedrijven in moderne industriële sectoren en in de dienstensector – Nederland heeft een hoogopgeleide bevolking en een enorm achterland. Als een van de traditionele voorstanders van Europese integratie én van ondernemerschap staat de VVD ook wanneer het om globalisering gaat, aan de goede kant van de geschiedenis. Maar de VVD is met name over de Europese Unie in de afgelopen tien jaar wel sceptischer geworden. Vanuit electoraal perspectief zijn daar ook goede redenen voor. Europese integratie en globalisering zijn juist voor mensen die indivi-

duële vrijheid belangrijk vinden, soms moeilijk te verteren. Hoe onterecht ook, 'Brussel' staat voor hen gelijk aan bureaucratie en regels, de EU betekent Polen, Roemenen en Bulgaren in Nederland, en globalisering betekent banenverlies. De VVD is kwetsbaar tegenover de PVV die zijn oorsprong vindt in het dissidente standpunt van Wilders over de toekomst van de EU, en tegenover D66 die de meest uitgesproken voorstander van verdere Europese integratie is. Een duidelijke en herkenbare balans tussen die twee politieke tegenstanders vermindert de kwetsbaarheid.

Deze korte schets van drie maatschappelijke ontwikkelingen en hun keerzijden laat zien waar de uitdagingen voor de VVD ook in de komende tijd zullen liggen. Het is verleidelijk om het goede verkiezingsresultaat van 2012 te zien als bewijs dat de juiste electorale balans nu is gevonden. In een dynamische omgeving waarin de VVD met uiteenlopende tegenstanders – van PVV tot D66 – concurreert om de kiezersgunst, zal de balans echter steeds weer opnieuw moeten worden gezocht. Zolang het Nederlandse partijstelsel zo gefragmenteerd blijft, liggen de uitdagers altijd dichtbij op de loer.

De uitdagingen komen er eigenlijk steeds op neer dat maatschappelijke ontwikkelingen op het eerste gezicht de individuele vrijheid van burgers om zelf te bepalen wie zij willen zijn, lijken te bevorderen. Het zijn echter meestal niet de burgers zelf, maar anderen – ideologen, politici – die voorschrijven hoe die vrijheid eruit moet zien, zonder rekening te houden met individuele omstandigheden en capaciteiten. De uitdaging voor een politieke partij die individuele vrijheid centraal stelt, is om zoveel gewicht te geven aan omstandigheden en capaciteiten waardoor zoveel mogelijk mensen in staat worden gesteld om hun lot in eigen hand te nemen – maar ook niet meer dan dat. Ondanks de grote veranderingen in de wereld om ons heen, is die uitdaging al heel lang onveranderd.

Kees Aarts is hoogleraar Politicologie aan de Universiteit Twente en wetenschappelijk directeur van het Institute for Innovation and Governance Studies aan die universiteit.

Noten:

- 1) P. Mair, 'Electoral volatility and the Dutch party system: A comparative perspective', *Acta Politica*, volume 43, nummer 2/3, 2008, pp. 235-253.

- 2) H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland', in: J. Ellemers e.a., *Nederland na 1945: beschouwingen over ontwikkeling en beleid*, Deventer, 1980, pp. 178-197.
- 3) J. Bosmans, 'Historische twijfel aan de "uiterste noodzaak": de onzin van Daudt', *Acta Politica*, volume 32, nummer 2, 1987, pp. 227-233.
- 4) Onder meer: Bosmans, 'Historische twijfel aan de "uiterste noodzaak"'; J.Th.J. van den Berg, 'Democratische hervormingen, politieke machtsverhoudingen en coalitievorming in Nederland', *Acta Politica*, volume 31, nummer 3, 1986, pp. 265-290; J.Th.J. van den Berg, 'Model contra werkelijkheid: "politicalologen" contra "historici"', *Acta Politica*, volume 32, nummer 2, 1987, pp. 235-238; H. Daudt, 'Over partijpolitieke krachtsverhoudingen en coalitievorming', *Acta Politica*, volume 32, nummer 2, 1987, pp. 239-249.
- 5) K. Aarts en J. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space 1989-2006', *Acta Politica*, volume 43, nummer 2/3, 2008, pp. 203-234.
- 6) J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman. *Crisis in de Nederlandse politiek*, Alphen aan den Rijn, 1974.
- 7) M. Weber, *Wetenschap als beroep en politiek als beroep*, Nijmegen, 2012 (oorspr. 1919).
- 8) Interview met *Women's Own Magazine*, 31 oktober 1987.
- 9) M. Bovens en A. Wille, *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam, 2011.

GLAZEN BOL ONDER DE HAMER

ANALYSE VAN HET WEL EN WEE VAN DE PVDA^A

– Patrick van Schie –

Is Mariëtte Hamer een waarzegster met de juiste glazen bol? Deze vraag is vreemd genoeg nog niet gesteld. Toch is de altijd met verantwoordigde blik de wereld in kijkende oud-PvdA-fractievoorzitter de enige die (bij mijn weten) in de periode tot een paar weken voor de Tweede Kamerverkiezingen publiekelijk aangaf het voor mogelijk te houden dat de PvdA de SP zou weten in te halen. Omdat geen enkele opiniepeiling tot half augustus de PvdA zelfs maar in de buurt van de SP – die ruim in de dertig zetels stond – liet komen, viel hoongelach Hamer ten deel toen zij op 7 augustus haar uitspraak deed. Ook schrijver dezes zag op dat moment haar uitspraak als een wanhopige poging de moed erin te houden. Maar op 12 september bleek de PvdA de SP niet alleen voorbij te zijn gegaan, zij had haar reële voorsprong (in feitelijke zetels) op de linkse concurrent zelfs uitgebouwd van 15 naar 23 (immers de PvdA steeg van 30 naar 38 zetels terwijl de SP op 15 bleef staan).

Na alle zenuwen waarin PvdA'ers maandenlang hadden gezeten, zetten zij zich voor hun doen erg snel heen over de teleurstelling dat de VVD de grootste partij was gebleven. Opnieuw twee was ook zo gek nog niet voor een partij die lange tijd naar de vierde of zelfs vijfde plek leek te worden teruggeduwd. Dat 'Diederik', zoals de nieuwe voorman door zijn aanhang meteen amicaal werd genoemd, erin was geslaagd de PvdA van 15 zetels in de peilingen naar 38 in de Kamer te brengen, werd als een ongekende prestatie gezien. Maar is de prestatie inderdaad ongekennd? En, belangrijker: is de PvdA hiermee uit de problemen?

Heiland naar *ieders* hart?

De inderdaad van Diederik Samsom kan niet anders dan knap worden genoemd. Dat geluk daarbij een rol heeft gespeeld, doet daar niet aan af: geluk is wel vaker een onmisbaar ingrediënt van succes. Toch

is de prestatie van Samsom niet ongekennd. Sterker nog, uitgerekend de PvdA heeft alle ervaring opgedaan met een nieuwe leider die de partij uit het peilingenslop trekt. In 2003 klom de PvdA, die acht maanden eerder onder Ad Melkert nog van 45 naar 23 zetels was gekelderde, onder de net na een interne strijd gekozen leider Wouter Bos peilsnel naar 42 zetels. Ook toen moesten de sociaaldemocraten in een andere partij – het CDA – hun meerdere erkennen (het CDA kwam twee zetels boven de PvdA uit). En, men zou het haast vergeten: in 2010 wist Job Cohen – jawel, die stamelende PvdA-leider die in februari 2012 als mislukt werd afgeschreven – als door Bos tevoorschijn getoverde 'verlosser' de PvdA van 15 zetels in de peilingen op 30 in de Kamer te brengen,^B slechts één zetel achter de grootste partij; dat was dit keer (voor het eerst) de VVD. Samsom treedt dus in de voetsporen van zijn directe voorgangers: alle drie zijn zij in het begin als 'heiland' aanbeden en trokken zij ook echt (en niet alleen in peilingen) kiezers aan. De grote vraag is of Samsom eraan kan ontkomen over een paar jaar aan het partijkruis te worden genageld.

Hoe indrukwekkend de uitslag voor de PvdA ook is, het beeld dat deze partij nu van 15 naar 38 zetels steeg is geflatteerd. Slechts bij één van de drie grote opiniepeilers, Maurice de Hond, leek de PvdA op één bepaald moment naar 15 zetels te zakken. De beide andere opiniepeilers gaven de sociaaldemocraten op dat moment 19 of 22 zetels.^C Voor de zomer schommelde de PvdA tussen 20 en 25 zetels.^D De VVD werd in diezelfde periode tussen 24 en 34 ze-

A De auteur heeft dit artikel op 2 oktober jl. afgerond.

B Toen Cohen plotseling als lijsttrekker naar voren werd geschoven stond de PvdA in Peil.nl (Maurice de Hond) van 14 februari 2010, 3,5 maand voor de Tweede Kamerverkiezingen, op 15 zetels.

C In Peil.nl van 12 augustus 2012 stond de PvdA op 15 zetels, de Politieke barometer van 10 augustus gaf 22 zetels aan, terwijl TNS NIPO het 14 augustus op 19 zetels hield.

D In de Politieke barometer van 25 mei stond de PvdA op 25 zetels, 15 juni op 24; in Peil.nl stond zij 27 mei op 21 zetels, 17 juni op 20.

tels geschat.^E Tegen de gemiddeldes daarvan afgezet bedraagt de winst van de PvdA 15,5 zetels en die van de VVD 12 zetels. Alle vergelijkingen met opiniepeilingen zijn natuurlijk hooguit virtuele successen. De enige reële winst- of verliesscore dient te worden gemeten aan de uitslag van de vorige Tweede Kamerverkiezingen. En dan bedraagt de winst van de PvdA gewoonweg 8 zetels tegenover 10 voor de VVD.

Beide partijen hebben geprofiteerd van de 'premiersrace' die strategisch stemmen in de hand heeft gewerkt. Daarbij gaat het om kiezers die 'eigenlijk' een andere partijvoorkeur hebben, maar op een van de twee in de peilingen aan de leiding staande partijen stemmen om te voorkomen dat de voornaamste concurrent de grootste partij wordt en dan (waarschijnlijk) de premier mag leveren. Op basis van een opiniepeiling (voor wat die waard is) zou de VVD 7 van haar 41 zetels aan strategisch stemmen hebben te danken, de PvdA 12 van haar 38 zetels.¹ Merk op dat beide partijen dan met 34 respectievelijk 26 zetels (zonder de 'strategische') erg dicht tegen hun bovenmarge in de peilingen van voor de zomervakantie aan zitten.

Hoewel VVD en PvdA zo bezien meer zetels in de Tweede Kamer hebben gekregen dan hun 'echte' aanhang in het land groot is, moet hieraan niet te veel betekenis worden gehecht. Enerzijds omdat het enige wat telt de uiteindelijk uitgebrachte stemmen zijn, ongeacht de nogal uiteenlopende motieven die kiezers daarbij kunnen hebben. Anderzijds, en daar zit de angel, omdat ook de niet-strategische kiezers niet meer zoals vroeger tot de vaste aanhang van een partij mogen worden gerekend. Op hun best hebben de (grotere) partijen tien zetels aan vaste achterban, dat wil zeggen aan kiezers die (bijna) wat er ook gebeurt op *hun* partij zullen stemmen. Voor alle zetels daarboven zal steeds opnieuw moeten worden gestreden, de ene keer misschien met meer inspanning dan de andere maar het overgrote deel van de kiezers mag niet voor lief worden genomen, noch door de PvdA noch door de VVD (noch door andere partijen). Met kiezers die op een partij *naar hun hart* stemmen, is tegenwoordig nog maar hooguit een kwart Kamer te vullen.

Winst PvdA is geen kiezersruk naar links

Veel kiezers bepalen op het laatste moment waarop

zij gaan stemmen: een derde doet dat in de periode van de dag voor de verkiezingen tot het moment dat hij/zij in het stembokje staat.^{F, 2} Dit aandeel is overigens de laatste paar verkiezingen constant. De meeste kiezers die niet hoe dan ook op één bepaalde partij stemmen – en nogmaals: dit betreft de overgrote meerderheid van de kiezers – zweven echter niet boven het hele partijlandschap, maar twijfelen tussen twee, drie of misschien vier partijen. Een deel van deze kiezers aarzelt tussen enkele partijen aan de rechterkant van het politieke spectrum – vaak tussen VVD, CDA en PVV –, een heel ander deel van de kiezers aarzelt daarentegen tussen enkele partijen aan de linkerkant van het politieke spectrum – vaak tussen PvdA, SP en GroenLinks. Overloop tussen het rechtse en het linkse kamp komt maar sporadisch voor, en dan meestal of via D66 of juist via PVV en SP.

Als we de drie meest linkse partijen die in de Tweede Kamer zijn vertegenwoordigd^G bij elkaar optellen, is het beeld dan ook opmerkelijk stabiel. In de peilingen schommelden deze partijen dit jaar tussen 54 en 61 zetels. De uitslag op 12 september van bij elkaar 57 zetels zit daar zo ongeveer tussenin. Die 57 zetels zijn twee zetels winst ten opzichte van de uitslag van de verkiezingen in 2010.^H Laten twee van de 38 PvdA-zetels nou direct afkomstig zijn van... de PVV.^I Die 57 zetels voor de drie meest linkse partijen samen blijven trouwens nogal achter bij de 65 zetels die deze partijen in 2006 haalden. Geen denderend resultaat na (in de woorden van Samsom) twee jaar van 'rechts rotbeleid'....

F De 33 procent is opgebouwd uit 13 procent die zijn/haar keuze de dag voor de verkiezingen maakte, 13 procent die dat op de dag van de verkiezingen deed voor de gang naar de stembus en 7 procent die pas in het stembokje zijn/haar keuze maakte. Slechts 34 procent geeft aan 'al heel lang' (dat wil zeggen: meer dan twee maanden voor de verkiezingen) te hebben geweten wat hij/zij zou gaan stemmen.

G Op grond van sommige programmaonderdelen – op sociaaleconomisch terrein en voor wat betreft defensie – zou de PVV tegenwoordig hieraan kunnen worden toegevoegd, maar noch in haar eigen beleving noch (wat hier de doorslag geeft) in de ogen van de kiezers geldt deze partij als links, zodat ik het toch maar houd op PvdA, SP en GroenLinks.

H De SP bleef gelijk, de PvdA won 8 zetels en GroenLinks verloor er 6.

I Opmerking van UvA-onderzoeker Philip van Praag tijdens een presentatie voor een PvdA-kaderleergang op 19 september 2012 in Amsterdam. Zelf was ik daar aanwezig als lid van een debatpanel. Overigens is het beeld achter de cijfers vaak onrustiger dan het oogt. Zo merkte Van Praag tevens op dat de SP dan wel haar 15 zetels in de Tweede Kamer had vastgehouden, maar dat de helft van hiervan aan nieuwe kiezers was te danken (en dus de helft van de aanhang uit 2010 niet kon worden vastgehouden).

E De Politieke barometer gaf de VVD 30 zetels op 25 mei en 34 op 15 juni; Peil.nl gaf de VVD 24 zetels op 27 mei en 28 op 17 juni.

Het meest opvallende aan de linkerkant is dus niet dat links het zo goed deed – de score is historisch bekeken middelmatig – maar dat GroenLinks bijna is weggevaagd en vooral dat de rollen tussen SP en PvdA *leken* te worden omgedraaid zonder dat dit uiteindelijk is gebeurd. Er is al veel geschreven over het (eerste) ‘premiersdebat’ tussen Rutte, Roemer, Samsom en Wilders waar Samsom goed uitkwam ten koste van Roemer. Het is lastig objectief te bepalen of Samsom het nu werkelijk zo geweldig deed en Roemer zo belabberd als nadien nog eens is beweerd, of dat het drietal toevallige ‘commentatoren’ in de uitzending en de *social-media*-ende achterbannen wellicht een onevenredige invloed op de stemming in het land hebben uitgeoefend. Wat men daarvan ook moge denken, vastgesteld kan worden dat Samsom aantrekkingskracht heeft weten uit te oefenen op *linkse* kiezers, maar afgezien van een PVV-brokje nog geen deuk in de rest van het kiezersveld heeft kunnen slaan.

Twee achilleshielen

Dat brengt mij op de vraag hoe de PvdA er structureel voor staat. Daarmee doel ik niet zozeer op de volgende verkiezingen: als gezegd zal elke (grotere) partij steeds opnieuw moeten vechten voor een goede uitslag. Indien VVD en PvdA samen een kabinet vormen, zullen zij bovendien kwetsbaar zijn omdat hun kiezers uit 2012 het in geval van opkomend ongenoegen over bepaalde beleidsmaatregelen voor het uitkiezen hebben naar welke concurrent zij de volgende keer zullen uitwijken. Er zal uit zo’n regeerperiode voldoende positiefs voor de eigen potentiële achterban moeten vloeien, willen beide partijen hun goede uitslag van dit keer bij de eerstvolgende Tweede Kamerverkiezingen evenaren. Met structureel doel ik eerder op verschillende volgende verkiezingen op een rij.

Dan gaan onder de fraaie score die de PvdA op 12 september behaalde, toch twee fundamentele zwaktes schuil. Je zou kunnen zeggen dat de PvdA loopt op twee benen die *beide* een achilleshiel bevatten. Zowel het been van het potentiële electoraat als het been van de inhoud staat – of loopt – wankel, meer dan de VVD-benen (wat een toekomstige slechte score voor de VVD dus niet per se uitsluit, daar geen enkele partij meer zeker kan zijn van een vaste achterban¹).

J De SGP vormt wellicht nog een uitzondering op deze regel.

Minachting voor het gewone volk

Voordat de PvdA uit het peilingendal opklom, bleek uit een analyse van de samenstelling van haar kiezers – dat wil zeggen: van die gepeilde burgers die *op dat moment* aangaven van plan te zijn om op de PvdA te stemmen – dat zij onder de kiezers met een beneden modaal inkomen lager scoorde dan gemiddeld, ook beduidend slechter dan de VVD.^{K,3} Dit was natuurlijk de weerspiegeling van de op dat moment goede positie van de SP, die het onder deze groepen juist buitengewoon goed deed (en doet). Uiteindelijk is dit voor de PvdA op 12 september recht getrokken, al moet het voor een partij uit de socialistische familie bedenkelijk heten dat zij onder de relatief minder bedeelde zo aan positie heeft ingeboet.^{L,4} De electorale achilleshiel van de PvdA bevindt zich waar juist haar kracht zou moeten zitten.

De ‘onderkant’ van de samenleving herkent zich niet meer in de PvdA en weet zich door die partij niet langer gewaardeerd. Dat heeft de partij grotendeels aan zichzelf te wijten, niet alleen doordat maar al te vaak sociaaldemocratische bestuurders volstrekt niet leven naar wat zij prediken (het middenveld puilt uit van bestuurders die een salaris boven de Balkenendenorm combineren met een lidmaatschap van de PvdA), maar vooral doordat in de partij de laatste jaren met veel dedain wordt gesproken over het gewone volk en de daarin levende sentimenten. De term ‘populisme’ waarmee alles wat deze kiezers bezig houdt maar wat niet in het politiek-correcte PvdA-denken past wordt afgeserveerd, verraadt een minachting voor de eigen potentiële achterban die daar niet onopgemerkt blijft.⁵ Indien de PvdA blijft weigeren zich oprecht te verdiepen in de zorgen van haar eigen potentiële kiezers, en invloedigheid te tonen voor wat onder hen leeft, is de kans groot dat de SP bij een van de volgende verkiezingen alsnog de leidende positie ter linkerzijde zal kunnen overnemen.

De vogel blijft kaal

De andere blijvende zwakte van de PvdA ligt op in-

K De PvdA scoorde op dat moment 8 procent onder kiezers die minder dan modaal verdienen tegen 11 procent onder kiezers met een boven modaal inkomen. De VVD scoorde op dat moment onder kiezers met een beneden modaal inkomen 16 procent.

L De PvdA scoorde onder de laagste inkomensgroepen uiteindelijk 28 procent en onder de mensen met een beneden modaal inkomen 25 procent, licht beter dan gemiddeld. Maar de SP scoort daar respectievelijk 17 procent en 12 procent, beduidend beter dan haar gehele score van bijna 10 procent.

houdelijk terrein. Eigenlijk is de partij op dat gebied al meer dan twintig jaar stuurloos. In 1995 maakte toenmalig PvdA-leider Wim Kok dat expliciet door in een befaamde rede te spreken over het afschudden van de ideologische veren. Het probleem is dat er nooit andere veren voor in de plaats zijn gekomen. Uit het partijbeest zelf zijn zulke veren niet gegroeid; de rode verentooi waarmee de PvdA dit jaar de verkiezingen in ging was naar eigen zeggen *SP-light* en is dus geen weergave van een eigen, onderscheidend sociaaldemocratisch gedachtegoed. Het beginselprogramma is wel in 2005, na een moeizaam proces, herzien maar dat heeft weinig helderheid gebracht. Het was meer een oefening in het zo min mogelijk mensen voor het hoofd stoten; het streven onder de toenmalige partijvoorzitter Ruud Koole was een *catch all party* te worden. Wie het echter te veel mensen naar de zin wil maken, komt niet bekend te staan als karaktervol.⁶

Het zou verkeerd zijn uit de afgelopen verkiezingen de conclusie te trekken dat een partij het wel af kan zonder zo'n onderscheidend gedachtegoed. Zeker, er is een 'markt' voor het linkse basisgevoelen dat inkomens, vermogens en wat dies meer zij gelijk moeten worden verdeeld, en voor de misvatting dat meer gelijkheid hetzelfde is als 'eerlijker'.⁷ Maar daarin is de PvdA niet uniek, en de SP beschikt in dit opzicht over minstens zo geloofwaardige papieren. Indien de PvdA de grootste partij ter linkerzijde wil blijven dan zal zij duidelijk moeten maken wat de sociaaldemocratie vandaag de dag kan betekenen, zowel op ideologisch niveau als wel voor wat betreft de uitwerking naar bepaalde thema's en bijbehorende oplossingen die de gewone kiezer onmiddellijk met deze partij kan associëren.

Misschien zal de PvdA mij als buitenstaander wantrouwen rond dit advies, maar de eigen potentiële achterban zou zij wel serieus moeten nemen. Die gaf in februari, toen de PvdA er in de peilingen nog slecht voor stond, aan dat het de PvdA meer ontbreekt aan visie dan aan een goede leider. Van degenen die toen aangaven PvdA te zullen stemmen, noemde 31 procent het gebrek aan visie het belangrijkste probleem, 21 procent de leider (Cohen was net afgetreden). Maar onder de potentiële PvdA-kiezers lag de verhouding op 46 procent die visie miste tegen 15 procent die een leiderschapsprobleem zag, onder ex-PvdA-kiezers lag dat op 33 procent tegen 9 procent.^{M, 8} Wellicht heeft Samsom

een aanzienlijk deel van deze kiezers ditmaal nog tot een stem op zijn partij weten te bewegen, echter niet omdat hij een heldere eigen PvdA-visie heeft ontvouwd. Als een PvdA-visie achterwege blijft, is het onvermijdelijk dat die partij bij een van de volgende verkiezingen alsnog in zwaar weer belandt.

Conclusie

Mariëtte Hamer heeft op 7 augustus een voorspelling gedaan die is uitgekomen. Toch valt het te betwijfelen of zij de uitslag echt heeft voorzien of dat haar wens toevallig een schot in de roos was. Zelf heeft zij als partijbestuurder (in de jaren vanaf 1995) de brug van de partij naar de 'volkse' kiezers niet intact weten te houden, en als fractievoorzitter in de Tweede Kamer (tussen 2008 en 2010) heeft zij evenmin faam verworven met verhalen vol visie. Op de schouders van Samsom rust nu de taak te bewijzen dat hij geen eendagsvlieg is. Daarvan zal het afhangen of de PvdA stevig op haar benen komt te staan of op krukken verder de toekomst tegemoet moet strompelen. Misschien wil Hamer binnenkort al onthullen wat zij waarneemt in haar glazen bol?

Patrick van Schie is directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

Noten:

- 1) Peil.nl van 16 augustus 2012.
- 2) Nameting van TNS NIPO gedateerd van 21 september 2012.
- 3) Peil.nl, *Nieuw Haags Peil* van 26 februari 2012.
- 4) Peil.nl, uitslag TK 2012 naar demografische kenmerken.
- 5) Dit aspect heb ik onlangs uitgewerkt in: 'Het echte probleem van de PvdA', in: P. Bootsma, B. van den Braak en L. Verhey (red.), *Kringen in de Hofvijver. Liber amicorum voor Joop van den Berg*, 's-Hertogenbosch, 2012, pp. 68-71.
- 6) Zie ook mijn bespreking destijds van het concept-Beginsel-program van de PvdA: 'Partij van de Brave Beginselen', *Socialisme & Democratie*, zomer 2004, pp. 37-40.
- 7) Dat dit een onjuiste gelijkstelling is, in ieder geval in liberale ogen, wordt betoogd in: M. Wissenburg e.a., *Eerlijk is eerlijk. Wat een liberaal van de staat mag verwachten en van zichzelf moet vergen*, geschrift 111 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2011.
- 8) Peil.nl van 20 februari 2012.

onder potentiële PvdA-kiezers lag dat op 33 procent, onder ex-PvdA-kiezers op 52 procent. Dit betekent dus dat gebrek aan visie volgens respectievelijk 70 procent, 79 procent en 85 procent van de voor de partij relevante kiezers (mede) het probleem van de PvdA vormt.

M Van de PvdA-kiezers noemde 39 procent beide een probleem,

DE POTENTIE VAN DE CHRISTENDEMOCRATIE

– Hans Vollaard –

Toen het CDA in 1994 na een stevig zetelverlies naar de oppositie verdween, werd de teloorgang van de christendemocratie hier en daar betreurd. Wie zou immers nog stilstaan bij de bezielende en bindende waarden van de samenleving, die deels geworteld zijn in het christendom?¹ Het CDA kwam echter in 2002 plotsklaps terug als grootste partij. CDA-premier Jan Peter Balkenende wist vervolgens het onderwerp waarden en normen op de politieke agenda te zetten. In 2010 en 2012 verloor het CDA weer fors in de verkiezingen. De dertienkoppige fractie koerst nu af op de oppositiebanken. Heeft de partij nu alsnog zijn wervingskracht verloren in een verder seculariserend Nederland? En is daarmee ook het lot van het christendemocratisch gedachtegoed over waarden en normen van de samenleving bezegeld? Een analyse van het verband tussen secularisering en de wisselende successen van christendemocratische partijen verschaft inzicht in de electorale potentie van het CDA. Ook al blijven goede uitslagen mogelijk, die potentie krimpt wel. Dat hoeft echter nog niet het einde van het christendemocratische gedachtegoed te betekenen.

Is secularisering wel zo bepalend voor het electorale lot van het CDA?

Het einde van het CDA is al vaak aangekondigd, ook recentelijk weer.² Dergelijke aankondigingen zijn veelal gebaseerd op de verwachting dat een partij met religieuze wortels door het secularisatieproces haar electorale wervingskracht verliest. Een snelle blik over de grens laat echter al zien dat het verband tussen secularisering en de wervingskracht van religieuze partijen niet zo eenduidig is. De Duitse CDU is bijvoorbeeld in staat gebleven in het sterk seculiere Oost-Duitsland ruim dertig procent van de stemmen in verkiezingen te behalen. Daarentegen is de voorheen machtige Italiaanse christendemocratie verschrompeld, ook al beschouwt bijna negentig procent van de Italianen zich katholiek. Op hun beurt hebben de Deense christendemocraten nooit een grote omvang gehad en slagen er de laatste jaren zelfs niet meer in om de bescheiden kiesdrempel van twee procent te passeren, terwijl nog steeds zo'n

tachtig procent van de Denen lid is van de Lutherse kerk.

Ook het wisselende succes van het CDA geeft te denken of met secularisering het hele verhaal van zijn wervingskracht verteld is. Dat komt niet in het minst omdat van origine religieuze partijen zelf veranderen. Politicoloog Kees van Kersbergen gebruikte hiervoor de metafoer van een feniks, een mythische vogel die zichzelf in brand steekt en vervolgens in staat is uit eigen as te herrijzen.³ De herrezen feniks veranderde in dit geval wel telkens van gedaante: het CDA was niet hetzelfde als zijn drie voorlopers, en met de herbronning in de jaren negentig oriënteerde het CDA zich meer op gemeenschapsdenken.⁴ Een veranderde partij kan een andere of zelfs grotere wervingskracht hebben dan op grond van secularisering zou worden verwacht. Bovendien is de electorale potentie van een partij niet alleen afhankelijk van de partij zelf. Ook de omstandigheden doen ertoe: zijn er (nieuwe) concurrerende partijen die voor kiezers een geloofwaardig, stabiel of betrouwbaar alternatief vormen of niet? Kortom, secularisering betekent niet zonder meer dat het electoraal perspectief van van origine religieuze partijen slecht is. Secularisering maakt de wervingskracht van het CDA wel anders, maar hoe?

Secularisering is een veelzijdig proces. Dat betreft allereerst het ontkoppelen van de institutionele verbanden tussen kerk en staat. In deze vorm kan secularisering juist tot grotere politieke activiteit van christenen leiden. Dat bleek wel in de Nederlandse politieke geschiedenis. Toen de formele staatsbemoediging met kerken afnam in de negentiende eeuw, verzetten sommige protestanten zich fel tegen het vieren van de banden tussen hun kerk en de staat, terwijl andere protestanten en katholieken meer van hun vrijheid genoten om in politiek en maatschappij van zich te laten horen. Hier leidde secularisering tot andere en meer politieke activiteit van christenen.⁵

Tot het proces van secularisering behoort verder de teruglopende beleefde relevantie van religie in

alle aspecten van het maatschappelijk leven. Vanaf de jaren vijftig maakte de inzet om de christelijke zuil te handhaven en Nederland naar christelijke beginselen in te richten plaats voor een bezield inzet voor de onderbedeelde medemens in Nederland en de rest van de wereld. De opbouw van de welvaartsstaat en ontwikkelingssamenwerking bleek vervolgens ook zonder christelijke motivatie te kunnen. Dat gold eveneens voor vakbonden, werkgeversverenigingen, scholen, omroepen, landbouworganisaties en kranten. Professionele normen kregen voorrang boven christelijke identiteit. Dat ondergroef de mogelijkheden voor de politiek der bemiddeling, waarin de christendemocratie zo had uitgemunt. Toen het CDA steeds minder makkelijk op grond van het christelijke netwerk maatschappelijke coalities tot stand kon brengen, verloor de partij structureel aan politiek-bestuurlijk gewicht.⁶ De secularisering van het maatschappelijk leven maakte het daarnaast onmogelijk de bemiddelende machtspositie van het CDA electoraal uit te buiten.

Secularisering toont zich ook in de mate waarin individuen steeds minder op enigerlei wijze aan religie doen. Het lastige daarbij is om te definiëren wat religie is. In dit artikel wordt dat opgevat als een vraag naar hoeveel kiezers nog op het CDA zouden kunnen stemmen, wanneer het appelleert aan het christendom zoals dat in Nederland vorm heeft gekregen. Ruim de helft van de Nederlandse bevolking blijkt zich nog verwant te voelen met het christendom, terwijl bijna de helft het christendom als enigszins tot heel belangrijk ziet voor de Nederlandse en Europese identiteit.⁷ Als een dergelijk 'cultuurchristendom' een indicatie zou zijn van het potentieel van het CDA en geen andere partij daarop een beroep op zou doen (*quod non*), dan zou dat momenteel dus ongeveer 75 van de 150 zetels betekenen. Als het aantal kerkleden onder kiezers bepalend is voor het CDA-potentieel, dan is dat geslonken van zo'n 100 zetels (1977) naar grofweg 55 zetels (2010).⁸ Als het van het aantal wekelijkse kerkbezoekers onder de kiezers afhangt, dan is dat potentieel gekrompen van 39 (1977) naar ruim 10 zetels (2010).⁹ Aangezien ook de ChristenUnie en de SGP gericht werven onder christelijke kiezers, moeten bovengenoemde zetelaantallen lager zijn. Naar een recente schatting is het CDA in ieder geval tussen 1970 en 2010 structureel zo'n 9 zetels kwijtgeraakt door ontkerkelijking.¹⁰

Kerkleden stemmen echter niet automatisch op christelijke partijen. De beleefde relevantie van religie voor politieke organisatie slinkt namelijk. Het aantal kerkleden dat een partij op religieuze grondslag wenst, is gedaald van 40 procent (1980) tot 26 procent (2002).¹¹ Niettemin kunnen kerkleden wel meer bevattelijk zijn voor politieke standpunten die een partij inneemt in antwoord op het christelijke evangelie. Terughoudendheid met betrekking tot euthanasie is een voorbeeld van zo'n standpunt. Deze medisch-ethische kwestie is daarom gebruikt in kiezersonderzoek om te bepalen hoe groot de traditionele christendemocratische visvijver is: die blijkt gekrompen van 17 procent (1994) tot 8 procent van het electoraat in 2010.¹² Waarden en normen kunnen eenzelfde soort functie vervullen. Meer nog dan andere Nederlanders beschouwen protestanten dat als een groot probleem.¹³ Bovendien wordt het CDA met geen enkel ander onderwerp zo nadrukkelijk geassocieerd.¹⁴ De vraag blijft wel of een probleem dat vooral als een maatschappelijke kwestie wordt beschouwd, ook mensen tot een politieke keuze verleidt.¹⁵

Of het nu vanwege religieuze identificatie of standpunten is, wekelijkse kerkbezoekers stemmen duidelijk vaker voor het CDA, ook in 2010. In dat verkiezingsjaar waren er echter nog nooit zo weinig trouwe kerkbezoekers die het CDA steunden. Waar in 2006 nog 83 procent van de trouwe katholieke kerkbezoekers een stem op het CDA uitbracht, was dat in 2010 gezakt naar 50 procent. Bij hun protestantse tegenhangers beliep de terugval van 45 procent in 2006 naar 31 procent in 2010. Bij kerkleden die minder geregeld de kerk bezoeken, deed zich hetzelfde patroon voor. Daar was de stem voor het CDA in 2010 weggezakt tot 22 procent van de katholieke en 24 procent van de protestantse minder geregelde kerkbezoekers.¹⁶ Het is de vraag of het CDA die terugval in 2012 heeft weten te keren. Volgens een peiling overwoog nog maar 21 procent van alle protestanten en 11 procent van alle katholieken op het CDA stemmen.¹⁷

De religieuze scheidslijn is niettemin nog altijd van belang in Nederland, want kerkleden en zeker wekelijkse kerkbezoekers stemmen eerder op het CDA dan seculiere kiezers. Ook maakt trouw kerklidmaatschap uit voor standpunten over kwesties als waarden en normen, euthanasie en zondagsrust. Wel boet het CDA structureel aan electorale kracht in. Het aantal (trouwe) kerkleden is immers gedaald. Ook seculiere kiezers met een christelijke

A Cijfers zijn gebaseerd op het Nationaal Kiezersonderzoek.

opvoeding blijken veel minder op het CDA te stemmen dan (trouwe) kerkleden.¹⁸ Met ontkerkelijking verliest het CDA dus voorgoed potentiële kiezers. Christenmigranten en hun nakomelingen hebben daarin weinig verandering gebracht. Deze groep omvat volgens schattingen 516.000 tot 842.000 personen.¹⁹ Zij zijn orthodoxer en bezoeken vaker de kerk dan andere christenen.²⁰ Waar het CDA eerder al had geprobeerd Hindoeestaanse en islamitische Nederlanders te werven, heeft het onder meer met Tweede Kamerlid Kathleen Ferrier naderhand ook gepoogd deze potentiële stemmenbron aan te boren. Als christenmigranten en hun nakomelingen al (mogen) stemmen voor Tweede Kamerverkiezingen, blijken ze evenwel vooral linkse partijen te steunen. Dat is niet alleen te verklaren vanuit hun sociaal-economische positie. De standpunten van het CDA over vraagstukken als euthanasie en homohuwelijk golden vaak als te weinig christelijk. Daarnaast kon samenwerking met de weinig migrantenlievende LPF en Rita Verdonk op weinig waardering rekenen.²¹ Na het gedoogakkoord met de PVV zal de electorale wervingskracht van het CDA onder (christen)migranten en hun nakomelingen waarschijnlijk niet gegroeid zijn.

De pieken en dalen van het CDA

Secularisatie op individueel niveau is een geleidelijk proces, waarbij meer religieuze generaties plaatsmaken voor meer seculiere generaties.²² Als alleen secularisering bepalend zou zijn geweest voor de electorale resultaten van het CDA, dan zou het dus stap voor stap stemmen en zetels moeten verliezen. De pieken en dalen in de verkiezingsuitslagen voor het CDA geven echter aan dat er meer aan de hand is. Weliswaar zijn de pieken lager en de dalen steeds dieper, de electorale potentie van het CDA is afhankelijk van meer dan secularisering alleen. Tot en met de verkiezingen van 1998 stond religie nog in de top 3 van meest genoemde motieven om op het CDA te stemmen, maar sindsdien hebben kiezers dat motief veel minder genoemd.²³ Het CDA kon kiezers dus op andere dan expliciet religieuze gronden werven. Vooral in de verkiezingsjaren 1986, 1989, 2002, 2003 en 2006 wist het CDA een deel van de groeiende groep van seculiere kiezers aan te trekken. In 2006 bestond zelfs 31 procent van de CDA-aanhang uit seculiere kiezers.²⁴ Zij maakten dus grofweg 13 van de 41 zetels uit.

In de verkiezingen van 2002, 2003 en 2006 gold het partijprogramma als het belangrijkste motief

van kiezers om op het CDA te stemmen. Met premier Ruud Lubbers had het CDA in de jaren tachtig al laten zien dat het met zijn economisch programma ook seculiere kiezers kon trekken. Nadat de paarse regeringscoalities (1994-2002) wetgeving inzake kwesties als euthanasie en homohuwelijk liberaliseerden, legde het CDA zich daar goeddeels bij neer. Dergelijke onderwerpen verloren daarmee niet alleen aan partijpolitiek belang, steeds minder kiezers achtten ze nog van belang voor hun keuze op het CDA.²⁵ Nadruk op eigen verantwoordelijkheid in het gedachtegoed van het CDA verschaftte vervolgens de ideologische ruimte om verdere vermarkting en inkrimping van de publieke sector nog verder te accepteren of aan te moedigen.²⁶ Met zijn ontwikkeling naar een liberaal-conservatieve partij onderscheidde het CDA zich steeds minder van de conservatief-liberale VVD.²⁷ Het verschil werd alleen nog gemaakt doordat het CDA zich positiever uitsprak over het belang van de samenleving. Ondertussen beschouwden zowel CDA- als VVD-kiezers zichzelf altijd al als rechts en duiden zij het CDA als een partij rechts van het centrum.²⁸ Dat het CDA steeds meer gelijkenissen vertoonde met de VVD was echter nog geen garantie voor succesvolle concurrentie onder (ook seculiere) rechtse kiezers. Sinds 1986 achtten namelijk steeds meer CDA-kiezers het waarschijnlijk dat ze in de toekomst een stem op de VVD zouden uitbrengen.²⁹ Ondanks dat veel VVD'ers een toekomstige stem op het CDA als mogelijkheid zagen, leek het CDA in de jaren negentig in de VVD de groeiende meerdere te moeten erkennen. Afgemeten naar de toename van secularisering op individueel niveau en de groei in het inkomen zag de electorale potentie voor de VVD als partij van de seculiere, hogere middenklasse er ook veel zonniger uit.

De stormachtige opkomst van Pim Fortuyn in de verkiezingscampagne van 2002 verschaftte het CDA echter plots de mogelijkheid terug te komen als grootste partij. Fortuyns kritiek op de multiculturele samenleving verschoof de aandacht naar culturele kwesties in plaats van de economische prestaties van de paarse regering. De VVD wist weliswaar haar verkiezingsprogramma snel in nationaal-conservatieve richting bij te stellen, zo'n programma geloofwaardig uitdragen was lastig zolang de VVD ook nog het multicultureel liberalisme aanhing. Het begrippenpaar waarden en normen dat dankzij de groeiende invloed van het gemeenschapsdenken in het CDA was opgekomen, bevatte juist een veel gro-

tere flexibiliteit om zowel een christelijke, christen-democratische, nationale, niet-islamitische, liberale als fatsoensinvulling te krijgen.³⁰ De moord op Fortuyn pal voor de verkiezingen versterkte bovendien nog fors de steun om op een relatief stabiele oppositiepartij te stemmen: het CDA. Ook al wist de VVD vervolgens een krachtig stempel te drukken op het regeringsbeleid van de kabinetten-Balkenende-I, -II en -III, zij bleek beperkt in staat om een geloofwaardig, stabiel alternatief te bieden voor kiezers die een zo rechts mogelijk kabinet wensen. In 2006 beschouwden de kiezers van het CDA die partij zelfs rechtser dan de VVD.³¹ Het toenmalige succes van het CDA kon daarom deels worden verstaan als het onderpresteren van de VVD.

Dat bleek in de verkiezingen van 2010 ook andersom op te gaan. De VVD had organisatorisch de zaak weer op orde en kon het CDA verwijten al teveel met het linkse PvdA te zijn meegegaan in het kabinet-Balkenende-IV. Het CDA verloor uiteindelijk vooral aan de VVD en wist nog slechts voor bijna vier zetels stemmen van seculiere kiezers te behalen. De gedoogconstructie die de nieuwe VVD-CDA-regering vervolgens met de anti-islamitische PVV vormde, lag niet gemakkelijk binnen het CDA. Het christendemocratische ideaal van het vredig samenleven van mensen met verschillende achtergronden kwam in de verdrukking. De vraag is of het voor de aanhangers van dat ideaal afdoende is geweest dat het CDA zich afzette van de PVV door zich te afficheren als middenpartij. Voor hen was er op de rechter- en christelijke flank echter weinig andere keus. Daar bevinden zich immers geen partijen die zich het ideaal van vredig samenleven ook met islamitische Nederlanders ronduit omarmen. Kiezersonderzoek moet het nog uitwijzen, maar wellicht zijn de aanhangers van dat ideaal deels thuisgebleven in de verkiezingen van 2012. Ook zou een deel ervan de overstap naar de PvdA kunnen hebben gemaakt. Er is immers altijd een stevig aandeel CDA-kiezers geweest dat een voorkeur had om met de PvdA te regeren (in 2010 36 procent van de CDA-kiezers), ook al prefereerden meestal meer CDA-kiezers een coalitie met de VVD.³²

In het licht van de voortdurende strijd om de rechtse kiezer tussen CDA en VVD is het de vraag of het CDA in 2012 onder strategische rechtse kiezers überhaupt als alternatief gold. Daar komt bij dat de VVD met meer organisatorische rust, een uitgesproken rechts profiel en hogere scores in de peilin-

gen over betere papieren beschikte om die kiezers te trekken. Het CDA had verder weinig kaarten uit te spelen om zich betekenisvol te onderscheiden van de VVD. Lijsttrekker Sybrand (van Haersma) Buma was nu eenmaal minder bekend dan VVD-premier Mark Rutte. De poging om verschil te maken op het vlak van Europese samenwerking was ook lastig. Het CDA had in de loop van 2011 ervoor gekozen zich weer eenduidig positief uit te spreken voor Europese samenwerking. Dat deed het deels om aan de achterban te laten zien dat het niet volledig meeging met de kritiek op Europese integratie van gedoogpartner PVV. Het bracht echter weinig mogelijkheden tot profilering ten opzichte van de VVD, omdat vooral CDA-minister van Financiën Jan Kees de Jager nadrukkelijk medeverantwoordelijkheid droeg voor de kritische houding van de regering ten opzichte van het economische en financiële beleid van de Europese Unie. Bovendien is Europa eerder een onderwerp dat de achterban van de PVV en D66 in beweging brengt, dan die van het CDA. Ook liet Buma zich in de campagne opeens weer uit over moraal, nadat het CDA in 2010 dat verkiezings-thema goeddeels had laten liggen. Door CDA'ers als typisch christendemocratisch gekenmerkte waarden als 'verantwoordelijkheid nemen', 'trouw', 'zuinigheid' en 'oog voor het algemeen belang' waren echter met groot gemak ook door andere partijen zoals de VVD op te eisen.

Het falen van het CDA is dus deels het succes van de VVD geweest en vice versa. Dat betekent dus ook dat als de VVD weer minder presteert, de kans op succes bij het CDA weer stijgt. Door secularisering op individueel niveau zullen de electorale pieken wel steeds lager en de electorale dalen steeds dieper zijn. In 2012 viel het CDA terug tot dertien zetels. Alleen in de meer landelijke gebieden had het nog redelijke kiezerssteun. Voor stemmengroei heeft het CDA weinig aan steun uit gebieden met relatief weinig inwoners of zelfs een krimpende bevolking.³³ Voor het overleven van de partijorganisatie is het echter van levensbelang. Zonder vertegenwoordigers in raden en staten heeft de partij geen kweekvijver voor het partijkader meer. Zonder vertegenwoordigers in raden en staten zal het CDA bovendien gemakkelijker in de vergetelheid raken. Partijen zoals de PVV zijn weliswaar in staat om een tijd lang te functioneren zonder (veel) vertegenwoordigers in raden en staten, maar het overleven van die partij hangt veel meer af van de partijleider. Dat maakt een partij kwetsbaar-

der dan een partij die nog een uitvalsbasis heeft in de landelijke gebieden.

Zou het CDA willen groeien in de Tweede Kamer, dan moet het hopen op onderpresteren van de VVD en zichzelf klaarmaken om de strijd om de rechtse kiezer (ervan uitgaande dat de politieke oriëntatie van het electoraat min of meer hetzelfde blijft). Wel dient het CDA zich rekenschap te geven van het feit dat het steeds minder hoog zal pieken. Het moet zich daarom afvragen waar zijn prioriteiten liggen. Nederland heeft al enige tijd een meerderheid van seculiere partijen die ook in staat is de Grondwet te wijzigen. Publieke ruimte voor allerlei vormen van (christelijke) religie is daardoor niet vanzelfsprekend meer. Mocht het CDA zich willen inzetten om vrijheden van religieuze groepen en individuen te verdedigen, dan is regeringsdeelname de gemakkelijkste weg om (constitutionele) inperkingen daarvan te voorkomen. Om voor regeringsdeelname in aanmerking te komen zou de partij met ChristenUnie en SGP zijn politiek gewicht kunnen vergroten door een kartel te vormen. De drie partijen blijven dan hun zelfstandigheid houden, maar vormen een gezamenlijke kieslijst. Zeker in het gefragmenteerde partijpolitieke landschap, is zo'n christelijk kartel moeilijker te vermijden bij coalitievorming.

Het christendemocratisch alternatief voor het CDA

De wens om de religieuze vrijheden te beschermen, is echter vooral bij ChristenUnie en SGP te horen. Binnen CDA-kringen klinkt eerder de roep het eigen verhaal te revitaliseren. Dat is niet voor het eerst. Ook na het verlies van 1994 en 2010 was dat te horen. Daarbij wordt er vaak verwezen naar het feit dat het CDA zich goed kan onderscheiden met zijn visie op de samenleving, waarbij niet alleen materie maar ook moraal van belang is. Ook buiten de partij wordt dat erkend. Toenmalig VVD-leider Frits Bolkestein verweet regeringspartij CDA al in de aanloop naar de verkiezingen van 1994 zich te weinig te hebben bekommerd om de christelijke traditie.³⁴ Waar liberalisme vooral de randvoorwaarden voor het goede leven van een politieke gemeenschap kan aangeven, verschaft het christendom evenals het humanisme daar immers ook een belangrijke bezie-lende basis voor, zo stelde hij.³⁵ Op zijn beurt stelde PvdA-ideoloog René Cuperus dat morele noties van belang zijn voor binding in de samenleving. Doordat die noties naar zijn smaak te weinig aandacht kregen, kreeg hij 'heimwee naar het CDA' toen die

naar de oppositie was verdwenen in 1994.³⁶

Het is echter de vraag of het veel uitmaakt wat het CDA doet, hoe groot het is, en of het in de regering of oppositie zit, om het belang van de samenleving en morele noties aan te tonen. De nadruk op de samenleving geeft al aan dat er voor politiek en bestuur slechts een beperkte rol is weggelegd voor het gedachtegoed van het CDA. Het is daarom geen wonder dat in de beleidspraktijk de partij zich weinig onderscheidt van de VVD. Beide partijen zijn immers voor een kleinere overheid ten gunste van de verantwoorde samenleving dan wel markt en individu. Het is daarom wel begrijpelijk, maar niet fair het CDA te verwijten te weinig invulling te geven aan zijn samenlevingsidealen. Het CDA kan zich immers alleen maar uitspreken over de kracht van de samenleving en het belang van een verbindende moraal. Het bewijs daarvan zal elders geleverd moeten worden, namelijk in de maatschappij zelf. Deels is dat bewijs er al. Binnen kerken bieden mensen elkaar troost en financiële ondersteuning. Vrijwilligers blijken vaak van christelijke huize te komen. Christenen hebben voedselbanken opgezet. Kerken en christelijke stichtingen hebben daklozen en illegalen opgevangen. Dit laat zien dat gemeenschappen op basis van een (christelijke) moraal een voorbeeld kunnen zijn hoe vredig samenleven van mensen met verschillende achtergronden mogelijk is. De christendemocratie heeft dus geen (succesvolle) politieke partij als het CDA nodig om haar inhoudelijke potentie aan te tonen. De uitdaging van de christendemocratie ligt daarom niet zozeer om de politieke marginalisatie van het CDA te voorkomen, maar om te bewijzen dat de samenleving en een verbindende moraal essentieel zijn voor Nederland.

Hans Vollaard is universitair docent Nederlandse en Europese Politiek aan de Universiteit Leiden.

Noten:

- 1) R. Cuperus, 'Heimwee naar het CDA', *Socialisme & Democratie*, nummer 3, 1996, pp. 198-201.
- 2) J. van den Berg, *Alsnoeg: 'sterven in elkaars armen?'*, 2012. <http://www.parlement.com/>. Bezocht op 5 oktober 2012.
- 3) K. van Kersbergen, 'De christendemocratische feniks en de moderne, niet-seculiere politiek', in G. Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht: het Christen Democratisch Appél 1980-2010*, Amsterdam, 2011, pp. 197-216.
- 4) H. Vollaard, 'De flexibele formules van het CDA', in: H. Pellikaan en S. van der Lubben (red.), *Ruimte op rechts: conservatieve onderstroom in de Lage Landen*, Utrecht, 2006,

- pp. 107-133.
- 5) Vergelijk: P. van Rooden, 'Secularization and dechristianization in the Netherlands', in: H. Lehmann (red.), *Dechristianisering und Rechristianisierung im neuzeitlichen Europa und in Nordamerika: Bilanz und Perspektiven der Forschung*, Göttingen, 1997, pp. 131-153.
 - 6) K. van Kersbergen, 'Hopen op macht: de neergang van de Nederlandse christen-democratie in vergelijkend perspectief', *Jaarboek DNPP 1995*, 1995, pp. 92-112.
 - 7) T. Bernts, G. Dekker en J. de Hart, *God in Nederland 1996-2006*, Kampen, 2007, pp. 68, 86.
 - 8) Zie: R. van der Hulle, 'The CDA and the Dutch election in June 2010: The declining influence of religion on voting behaviour revisited', ongepubliceerd paper, 2010.
 - 9) Ibidem.
 - 10) M. te Grotenhuis, R. Eisinga, T. van der Meer e.a., 'Tanend appel: de bijdrage van ontkerkelijkheid en ontzuiling aan het aantal CDA-zetels in de Tweede Kamer, 1970-2010', *Religie & Samenleving*, 7 (1), 2012.
 - 11) SCP, *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, Den Haag, 2006, p. 60.
 - 12) G. Irwin en J. van Holsteyn, 'Scientific progress, educated guesses or speculation? On some old predictions with respect to electoral behavior in the Netherlands', *Acta Politica*, 43, 2008, pp. 180-202.
 - 13) H. Schmeets, 'Religie en nationale problemen', in: H. Schmeets en R. van der Bie (red.), *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*, CBS, Den Haag, 2009, pp. 83-88.
 - 14) 'Stemmen gelovige kiezers nog wel op het CDA?', *EenVandaag*, 2012. http://www.eenvandaag.nl/politiek/40908/de_stemming_stemmen_gelovige_kiezers_nog_wel_cda/. Bezocht op 26 juli 2012.
 - 15) SCP, *COB burgerperspectieven 2012/3*, Den Haag, 2012.
 - 16) Van der Hulle, 'The CDA and the Dutch election in June 2010'.
 - 17) 'Stemmen gelovige kiezers nog wel op het CDA?', *EenVandaag*.
 - 18) Van der Hulle, 'The CDA and the Dutch election in June 2010'.
 - 19) J.E. Castillo Guerra en M. Steggerda, 'Migrantenkerken', in: M. ter Borg e.a. (red.), *Handboek religie in Nederland: perspectief, overzicht*, Zoetermeer, 2009, pp. 173-188; H. Stoffels, 'A coat of many colours: New immigrant churches in the Netherlands', in: M. Jansen en H. Stoffels (red.), *A moving God: Immigrant churches in the Netherlands*, Zürich, 2008, pp. 13-30.
 - 20) L. Arnts, 'De Migrantenkerken', in: J. Becker en J. de Hart (red.), *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, SCP, Den Haag, 2006, pp. 11-19 (appendix B3).
 - 21) H. Vollaard, 'Re-emerging Christianity in West European politics: The case of the Netherlands', *Politics & Religion*, nog te verschijnen.
 - 22) R. Dassonneville, 'Ontzuiling van kiesgedrag: een proces van generatiele vervanging gedreven door cognitieve mobilisatie?', *Res Publica*, 54 (3), 2012, pp. 331-360.
 - 23) Van der Hulle, 'The CDA and the Dutch election in June 2010'.
 - 24) J. van Holsteyn en G. Irwin, 'Slechts de wereld van gisteren? Over de achtergrond en opvattingen van de kiezersaanhang van het CDA, 1977-2010', in: Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht*, pp. 155-179.
 - 25) K. Aarts en J. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space', *Acta Politica*, 43, 2008, pp. 203-234.
 - 26) Vergelijk: B. de Vries, *Overmoed en onbehagen: het hervormingskabinet Balkenende*, Amsterdam, 2005.
 - 27) A. Lucardie en H.-M. ten Napel, 'Van confessioneel naar liberaal-conservatief?', *DNPP Jaarboek 1992*, 1992, pp. 53-72.
 - 28) H. Pellikaan, 'The impact of religion on the space of competition: The Dutch case', *Politics and Religion*, 2010, pp. 1-26; Van Holsteyn en Irwin, 'Slechts de wereld van gisteren?', p. 169.
 - 29) Van Holsteyn en Irwin, 'Slechts de wereld van gisteren?', p. 175.
 - 30) Vollaard, 'De flexibele formules van het CDA'.
 - 31) Pellikaan, 'The impact of religion on the space of competition'.
 - 32) Van Holsteyn en Irwin, 'Slechts de wereld van gisteren?', p. 171.
 - 33) CDA, *Verder na de klap: rapport Commissie-Frisen*, Den Haag, 2010.
 - 34) 'Bolkestein: herstel christelijke waarden', *NRC Handelsblad*, 5 maart 1994.
 - 35) F. Bolkestein, 'Hoe verkondigt de liberaal zijn moraal?', in: P.H. Steenhuis (red.), *Het debat over de moraal*, Amsterdam, 1996, pp. 26-30.
 - 36) Cuperus, 'Heimwee naar het CDA'.

DE EENVOUDIGE OPDRACHT VOOR HET CDA: VASTHOUDEN AAN KERNWAARDEN EN GEDULDIG ZIJN

– Rien Fraanje –

Daags na de verkiezingen publiceerden enkele kranten de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen in een kleurenkaart van Nederland. Elke gemeente kreeg de kleur van de partij die er de grootste was geworden. Ons land kleurde blauw en rood van de twee winnende partijen VVD en PvdA.¹ Alleen twee Overijsselse gemeenten kleurden CDA-groen met het geluk dat beide gemeenten omvangrijk qua oppervlakte zijn, anders was nog een vergrootglas nodig geweest om die twee CDA-gemeenten op de kaart terug te vinden. Het verlies van deze machtsfactor van weleer was niet onverwacht, maar de kaarten visualiseren haarsfijn dat de val daarmee niet minder dramatisch en spectaculair is.

Nog voordat het verlies een feit was startten kranten, tijdschriften en programma's op radio en televisie al het debat over de oorzaken van het verlies. Daarbij kwam onvermijdelijk de vraag bovendrijven of het CDA nog wel toekomst heeft. 'Zelfs de dominee stemt niet meer christelijk' kopte *Trouw* het weekend voor de verkiezingen in een achtergrondverhaal om daarmee aan te geven dat als zelfs kerkgangers de christendemocratie de rug toekeren de partij geen lang leven meer beschoren kan zijn.

Al deze publicaties maken een impliciete koppeling tussen het bestaansrecht van het CDA en zijn electorale succes. Dat is ten onrechte. Het is niet de aantrekkingskracht bij kiezers die bepaalt of een partij nog toekomst heeft, maar in de eerste plaats het vermogen van haar politieke gedachtegoed om zich te onderscheiden. Een partij kan met een aansprekende leider of een reeks van populaire standpunten voor een bepaalde periode tot grote hoogten reiken in de gunst van de kiezer. Maar wanneer een partij een blijvende rol op het politieke speelveld wil vervullen, zal het een integrale en consistente mens- en maatschappijvisie moeten hebben.

Dit artikel beziet het toekomstperspectief van het CDA dan ook vanuit de vraag of de christendemocratie nog voldoende onderscheidend is. Het antwoord op deze vraag zal bevestigend zijn, waar-

uit ook kan worden geconcludeerd dat er voor het CDA – onder voorwaarden – kansen liggen. Het zal niet verbazen dat een van de voorwaarden is dat het CDA dan wel zijn rijke ideologische traditie trouw moet blijven.

Samenleving, het midden en religie

De christendemocratie onderscheidt zich op ten minste drie aspecten van andere politieke ideologieën. In de eerste plaats: de christendemocratie bekijkt de sociale werkelijkheid vanuit het perspectief van de samenleving en haar gemeenschappen. Bij het aanpakken van belangrijke vraagstukken kijkt een christendemocraat eerst naar wat mensen en hun sociale verbanden zelf kunnen, voordat hij vindt dat de overheid moet interveniëren of de markt zijn spel van vraag en aanbod erop los mag laten. Het moge bekend zijn dat de samenleving in het christendemocratische denken vooral zijn prominente plek heeft verworven door de protestantse en katholieke leerstellingen van 'sovereiniteit in eigen kring' respectievelijk het beginsel van de subsidiariteit. Van oorsprong bestaat er een subtiel en fundamenteel verschil tussen deze twee,² maar bij de totstandkoming van het CDA is dat verschil overbrugd door het principe te koesteren dat wat mensen en hun sociale verbanden zelf kunnen niet aan de overheid of de markt is.

Nu is het verhaal van de samenleving die taken van de overheid kan overnemen inmiddels ook aangeslagen bij partijen uit andere stromingen. Zo zegt de PvdA in haar recente verkiezingsprogramma ruim baan te willen maken voor burgerbetrokkenheid en maatschappelijke initiatieven. GroenLinks wil burgers meer zeggenschap geven over zorginstellingen, onderwijsorganisaties, woningcorporaties en hun buurt. En de VVD wil dat de overheid terughoudend is ten aanzien van nieuwe taken. De ontdekking van de samenleving als alternatief van overheid en markt komt echter vooral voort uit de noodzaak tot bezuinigen. Als de overheid wat pu-

blieke taken kan overlaten aan mensen zelf is dat immers een mooie mogelijkheid om te korten op de overheidsuitgaven. De christendemocratie heeft echter geen financiële motieven om vanuit de samenleving te denken, maar heeft de overtuiging dat mensen en hun verbanden tot meer in staat zijn dan de overheid en de markt.

De christendemocratie onderscheidt zich in de tweede plaats doordat zij altijd poogt het midden te zoeken tussen de ogenschijnlijk uiterste zienswijzen en belangen van mensen. Dat ligt min of meer historisch besloten in de oorsprong van de christendemocratie. Daar waar de liberalen vooral hun aanhang hadden onder werkgevers en ondernemers, konden sociaaldemocraten zich vooral verheugen op een grote populariteit bij werknemers. De christendemocratische partijen boden zowel ondernemers, werkgevers en werknemers politiek onderdak. Niet hun sociaal-economische positie was doorslaggevend in wat christendemocraten verbond, maar hun overtuiging dat zij een gemeenschap vormen en daarmee ook afhankelijk van elkaar zijn.

Nu zijn de sociaal-economische verschillen niet de enige, maar wellicht ook niet meer de belangrijkste politieke tegenstelling van deze tijd. Onze samenleving verdeelt zich op verschillende variabelen zoals de tanende solidariteit tussen jong en oud, de kunstmatig opgevoerde polarisatie tussen nieuwe en oorspronkelijke Nederlanders en het onbegrip tussen stad en platteland. De groeiende kloof tussen hoger en lager opgeleiden is echter de meest bedreigende voor onze samenleving. Tal van onderzoeken leggen het nieuwe schisma haarfijn bloot: lager opgeleiden leven aanzienlijk korter, hebben meer kans op werkloosheid, zijn benauwder over de toekomst, negatiever over de Europese Unie en hebben minder vertrouwen in mensen en de politiek.³ Hun somberte valt te begrijpen, omdat ander onderzoek heeft laten zien dat de sociale stijging in ons land tot stilstand dreigt te komen.⁴ Als je als dubbeltje bent geboren, word je in ons land niet zo snel meer een kwartje.

De verschillende generaties, nieuwkomers en autochtonen, stedelingen en plattelanders, en lager en hoger opgeleiden hebben wellicht op het eerste gezicht tegengestelde belangen, maar de christendemocratie meent dat zij uiteindelijk deel zijn van het grotere geheel van de samenleving en zich daarom afhankelijk van elkaar weten. 'De christendemocratie wil zich niet verliezen in de dogma's van zoge-

naamde uitersten, maar steeds een nieuwe werkelijkheid creëren door die schijnbare tegenstellingen met elkaar te verbinden', stelde het rapport van het Strategisch Beraad dat na het verkiezingsverlies van 2010 werd ingesteld om de christendemocratische visie voor de toekomst te formuleren.⁵

De christendemocratie onderscheidt zich in de derde plaats door haar christelijke wortels. Dat heeft verschillende consequenties. Allereerst schromen christendemocraten niet om de moraal onderdeel van het politieke debat te maken. Het ethisch reveil van de eerste CDA-voorman Dries van Agt, het door Jan Peter Balkenende geïnitieerde debat over waarden en normen en de poging van CDA-lijsttrekker Sybrand van Haersma Buma om bij de recente verkiezingscampagne 'de nieuwe moraal' te agenderen zijn daar uitingsvormen van.

Het is belangrijk hier de kanttekening te plaatsen dat christendemocraten de moraal niet willen monopoliseren, alsof zij als enige weten wat goed en slecht is. Daarvoor zijn ze te veel doordrongen van hun eigen feilbaarheid. Nee, het gaat hier veeleer over de overtuiging dat politiek niet alleen over de rechtvaardige verdeling van schaarse middelen, maar ook over morele vragen moet gaan.

Een ander gevolg van de christelijke wortels is dat de christendemocratie ruimte wil geven aan mensen om hun religieuze overtuiging en gebruiken tot uiting te brengen. Christendemocraten weten wat een geloof voor mensen betekent. Door de sterke secularisering wordt het steeds belangrijker en prangender dat de christendemocratie opkomt voor het recht van mensen ook in het publieke domein hun geloof te belijden. Partijen uit andere politieke tradities zeggen ook tolerant ten aanzien van godsdienst te zijn, maar zodra iemands religieuze overtuiging wordt geuit in gebruiken die als afwijkend of verwerpelijk worden gezien, blijkt die tolerantie hele strakke grenzen hebben. De gretigheid waarmee nota bene liberale politici gewetensbezwaarde ambtenaren van de burgerlijke stand van de loonlijst van gemeenten af willen krijgen is daarvan het wonderlijke bewijs. Het heeft iets grappigs en wrangs tegelijk dat christendemocraten aan mensen die zichzelf liberaal noemen moeten uitleggen dat vrijheid en tolerantie juist wordt gegund aan hen die er in jouw ogen een abjecte mening of afkeurenswaardige gewoonten op na houden.

Op dit thema heeft zich langzaam een ingrijpende politieke verschuiving voorgedaan. De liberale

partijen laten zich hier niet meer als liberaal, maar als egalitair kennen: ze prediken niet de vrijheid voor het individu, maar staan veeleer voor gelijkheid. Het is nu de christendemocratie die de ruimte voor pluriformiteit en diversiteit moet bevechten. Hier lijkt te gelden: *where you sit is where you stand*. Voorheen was de christendemocratische meerderheid terughoudend met ruimte geven aan gebruiken die tegen hun principes ingingen en bekritiseerde een seculiere minderheid die onwil. Sinds christendemocraten tot de minderheid behoren, zingen zij de lof over minderheidsrechten die door de nieuwe seculiere meerderheid niet zonder meer worden toegekend.

Het eigen gedachtegoed verwaarloosd

Wanneer we deze drie kernwaarden van de christendemocratie – samenleving, verbinden, religie – in ogenschouw nemen, wordt duidelijk dat het CDA als de voornaamste Nederlandse politieke vertolker van het gedachtegoed op alle drie de punten – op zijn zachtst gezegd – weinig consistent heeft geopperd. In de vele jaren dat de partij regeringsverantwoordelijkheid mocht dragen heeft het CDA zeker pogingen ondernomen om de dominantie van de overheid in te binden, maar niet altijd met bedoelde uitkomsten. Het CDA heeft er bijvoorbeeld aan bijgedragen dat in de zorg niet de collectiviteit van de samenleving, maar de preferenties van het individu richtinggevend zijn geworden. Iedere zorgverzekering probeert klanten te trekken met de claim dat zij niet hoeven te betalen voor diensten die zij nooit zullen afnemen. Waarom betalen voor een ivf-behandeling als je de vijftig bent gepasseerd of verzekeren tegen prostaatcancer als je vrouw bent? Met de christendemocratische notie van ‘gespreide verantwoordelijkheid’ als inspiratie is dus de onderlinge solidariteit vervuild voor individuele keuzevrijheid. De afstoting van publieke taken heeft bovendien in veel sectoren niet zozeer de logica van de samenleving als wel die van de markt geïntroduceerd. Zo heeft de van oorsprong sterk als christendemocratisch te typeren Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) uiteindelijk niet de positie van vrijwilligersorganisaties, maar van commerciële welzijnsorganisaties versterkt.⁶ Hoewel het CDA daartoe weliswaar niet de intentie had, heeft het aldus bijgedragen aan de invoering van neoliberal beleid.

Zijn natuurlijke verbindende rol heeft het CDA ernstig verwaarloosd door met een beweging in zee te gaan die maatschappelijke polarisatie tot haar han-

delsmerk en kerncompetentie heeft verheven. Veel christendemocraten zagen het zonder twijfel als hun verbindende opdracht om de vele kiezers van deze populistische weer het politieke speelveld in te trekken. Daarbij verloren zij echter de heftige emoties uit het oog die dat bij een ander smaldeel van de Nederlandse bevolking opriep, omdat dat zich – met recht – door die beweging en zijn voorman buitengesloten voelt. Bovendien maakte het CDA met zijn deelname aan deze coalitie die beweging met zijn provocaties tot een geaccepteerde politieke fractie.

Deze politieke stap is strategisch gezien nog moeilijker te begrijpen vanuit het gezichtspunt van de derde kernwaarde ‘religie’. De politieke samenwerkingspartner polariseerde niet op zomaar een thema. Hij deed dat op het voor de christendemocratie wezenlijke thema van religie. Het CDA werkte samen met een politieke beweging die het geloof van een aanzienlijk deel van de bevolking als een afkeurenswaardige overtuiging wegzette. Op dit punt heeft het CDA niet zozeer een kernwaarde verwaarloosd als wel verloochend.

Maar ook los van deze omstreken politieke samenwerking heeft het CDA op het thema ‘religie’ steken laten vallen. De partij leek op het toen heersende politieke klimaat te willen meeliften toen ze zich inzette voor een algeheel verbod op het dragen van gezichtsbedekkende kleding (lees: de boerka) en een beroepsverbod op religieuze symbolen voor bepaalde functionarissen. Dat laatste pleidooi was in de eerste plaats een loze oproep, omdat veel van de genoemde beroepsgroepen – geheel conform het principe van de soevereiniteit – al hun eigen regels hieromtrent hadden opgesteld. Maar zelfs als dat niet het geval was, was het niet aan het CDA om dit politiek te agenderen omdat het in strijd was met één van zijn kernwaarden.

Slot

Het lijkt geen twijfel dat de christendemocratie als politieke ideologie zonder meer onderscheidend is en daarmee nog een lange toekomst heeft. Het CDA heeft die onderscheidende boodschap echter uit het oog verloren en het is geen boude bewering dat daarmee zijn electorale neergang voor een deel valt te verklaren. Wanneer de partij de rijkdom van haar eigen politieke filosofie herontdekt, heeft het CDA een belangrijke functie te vervullen in de Nederlandse politiek.

Politiek-inhoudelijke consistentie is echter een noodzakelijke, maar zeker geen voldoende voor-

waarde voor electoraal succes. Er spelen natuurlijk meer factoren een rol. Zo maakt de maatschappelijke context van vergaande secularisering en individualisering dat het christendemocratische verhaal van gemeenschapszin en het belang van religie en moraal minder vanzelfsprekend op bijval kan rekenen dan voorheen. De partij kan kortom niet meer terugvallen op een stevige vaste achterban en zal daarom moeten accepteren dat ze geen vaste leidende positie in de Nederlandse politiek meer heeft.

Tegelijkertijd zijn de kiezersvoorkeuren zo volatiel dat ook het CDA in een veranderde politieke context weer fors aan kiezersgunst kan winnen. Daarbij moet je als partij net die aansprekende leider hebben die op het juiste moment op de juiste plek zit. Sybrand van Haersma Buma zit mogelijk wel op de juiste plek, maar nog niet op het juiste moment. Dat vraagt om vasthoudendheid zoals afgelopen jaren de sterke dalen en daaropvolgende piek in de politieke populariteit van de VVD en haar voorman Mark Rutte ons hebben geleerd.^A

Het CDA zal eraan moeten wennen dat het niet meer tot de leidende partijen van de politieke macht behoort. Eens in de zoveel tijd zullen zich wel

politieke kansen voordoen. Daar kan het CDA alleen van profiteren als het zijn eigen verhaal op orde heeft en trouw blijft aan zijn eigen kernwaarden. Tot die tijd rest het CDA niets anders dan het eigen onderscheidende verhaal uitdragen. En geduldig zijn.

Rien Fraanje was lid van het CDA Strategisch Beraad en auteur van het door het Beraad uitgebrachte rapport Kiezen en verbinden. Een politieke visie vanuit het radicale midden. Verder is hij lid van de redactie van Christen Democratische Verkenningen (CDV), het tijdschrift van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en fractievoorzitter in de deelraad van Amsterdam Nieuw-West.

Noten:

- 1) Zie bijvoorbeeld:
<http://www.nrc.nl/verkiezingen/2012/09/12/uitslagenkaart-tweede-kamerverkiezingen-2012/>.
- 2) Zie daarvoor: H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie van de christen-democratie*, Budel, 2003.
- 3) Zie daarover in de eerste plaats het baanbrekende NWO-onderzoek van M. Bovens en A. Wille, onlangs in het Nederlands geboekstaafd in: *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam, 2011. Maar ook diverse onderzoeken van het SCP, zoals de tweejaarlijkse uitgave van *De sociale staat van Nederland*, edities 2007 en 2009 en de *Continu onderzoek burgerperspectieven* die vier keer per jaar verschijnen. Of de oratie van G. Kuipers, onder de titel 'De fiets van Hare Majesteit' gepubliceerd in het tijdschrift *Sociologie*, nummer 3, 2010.
- 4) J. Tolsma en M.H.J. Wolbers, *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en sociale daling in Nederland*, RMO, Den Haag, 2010.
- 5) CDA Strategisch Beraad, *Kiezen en verbinden. Politieke visie vanuit het radicale midden*, Den Haag, 2012, p. 51.
- 6) Zie: V. Lub e.a., 'Als meedoen een dogma wordt. De participatieparadox van de Wmo', in: I. Verhoeven en M. Ham (red.), *Brave burgers gezocht. De grenzen van de activerende overheid*, Amsterdam, 2010.

^A Het moment dat de houdbaarheid van Rutte is verlopen, gaat onherroepelijk komen. De huidige situatie van de VVD doet sterk denken aan de staat waarin het CDA zich in eind 2006 bevond. Het CDA was net voor de derde keer op rij de grootste partij bij de Tweede Kamerverkiezingen geworden. Op het eerste gezicht verkeerde de partij dus in volle bloei en op het toppunt van zijn macht. Wie verder keek zag dat de afbladdering onmiskenbaar was ingezet. Het behoud van de macht was het primaire doel geworden en daarvoor was zelfs een ongekend harde campagne jegens de voornaamste opponent geoorloofd. Politiek debat over heikele thema's werd vermeden (geen verdeeldheid!) en criticasters werden genegeerd of op een zijspoor gezet. Dat is altijd het begin van het einde gebleken in de natuurlijke cyclus van macht in een democratie. Hetzelfde is nu bij de VVD te zien: de inhoudelijke vernieuwing in de partij wordt nu niet bepaald gestimuleerd, liberale critici krijgen weinig ruimte voor een tegengeluid en bij de campagne moesten oneigenlijke beschuldigingen aan het adres van de voornaamste opponent er uiteindelijk voor zorgen dat de partij de grootste bleef.

ALL POLITICS IS LOCAL

DE INVLOED VAN BUITENLANDS BELEID OP DE AMERIKAANSE PRESIDENTSVERKIEZINGEN

– Bertjan Verbeek –

Op dinsdag 6 november worden de Amerikaanse presidentsverkiezingen gehouden. De Amerikanen zullen die dag hun stem uitbrengen op de huidige Democratische president Barack Obama dan wel zijn Republikeinse opponent Mitt Romney. In de aanloop van deze verkiezingen besteedt *Liberaal Reveil* in een viertal bijdragen aandacht aan deze belangrijke gebeurtenis. Allereerst zet Bertjan Verbeek uiteen in hoeverre het buitenlands beleid van invloed is op de verkiezingen. Vervolgens betoogt Frans Verhagen waarom niet zozeer de etniciteit van de kiezers, maar vooral de ideologie van invloed is. Hans Anker ontvouwt op heldere wijze de kunst van *microtargeting*, de nieuwe manier van campagnevoeren, en tot slot analyseert Hans-Martien ten Napel de scheiding van kerk en staat in de Verenigde Staten.

In regeringscentra over de gehele wereld worden de Amerikaanse presidentsverkiezingen doorgaans met grote belangstelling gevolgd. Het door Washington gevoerde buitenlands beleid kan immers grote gevolgen hebben voor vele landen, organisaties en individuen. Dat geldt overigens voor vele beleids-terreinen met internationale aspecten: monetaire zaken, veiligheid, milieu, handel, mensenrechten enzovoorts. Achter deze verhevigde aandacht voor *Election Day* gaan verschillende visies schuil op de factoren die bepalend zijn voor het Amerikaans buitenlands beleid.

In de eerste visie wordt gesteld dat de persoon of politieke kleur (rood of blauw, Republikein of Democraat) van een Amerikaanse president grotendeels irrelevant is voor het buitenlands beleid. Aanhangers van deze stroming betogen dat het buitenlands beleid in grote lijnen gedicteerd wordt door externe omstandigheden. Bijgevolg reageren Amerikaanse leiders op vergelijkbare wijze op vergelijkbare omstandigheden. Deze visie werd treffend verbeeld door Arnold Wolfers: als een theater in brand staat, zo schreef hij, rent iedereen naar de uitgangen.^{A, 1} Na een gebeurtenis als 9/11 zou ook Al Gore als Amerikaanse president jacht hebben gemaakt op Al Qaeda door geweld te gebruiken in Afghanistan. Toch laat deze visie nog veel vragen onbeantwoord: wellicht

zou president Gore Afghanistan hebben aangevalen, maar zou hij een oorlog tegen Irak zijn begonnen? Externe omstandigheden geven niet altijd een sluitende verklaring voor buitenlands beleid. De overige visies benadrukken dan ook binnenlandse factoren.

In de tweede visie wordt verondersteld dat verschillende presidentskandidaten verschillende richtingen van Amerikaans buitenlands beleid vertegenwoordigen. Daaronder ligt de aanname dat de ideeën van de Republikeinse Partij en de Democratische Partij over buitenlands beleid sterk uiteenlopen. In deze visie is Amerikaans buitenlands beleid het product van ideologie: vanwege hun afkeer van overheidsbemoeienis zijn Republikeinen doorgaans minder gericht op multilaterale oplossingen en meer voorstander van vrijhandel dan Democraten.² In de derde visie wordt gesteld dat de persoonlijkheid van een president en zijn kijk op de wereld doorslaggevend zijn: zo zou de nadruk op mensenrechtenbeleid onder president Carter (1977-1981) terug te voeren zijn op diens individuele opvattingen.³ Beide visies veronderstellen dat een Amerikaanse president een doorslaggevende rol speelt in het Amerikaans buitenlands beleid. Hieronder zal ik daar nog enige kanttekeningen bij plaatsen.

In de vierde en laatste visie wordt de Amerikaanse president(skandidaat) gezien als een speler die gevoelig is voor kiezers en georganiseerde belangengroepen. Uiteindelijk draait het om het verwerven

A Wolfers is daarmee een vertegenwoordiger van de zogenaamde realistische school.

en behouden van politieke macht, niet noodzakelijkerwijs als doel op zichzelf, maar in ieder geval als middel om een visie in beleid om te kunnen zetten. In dit perspectief spelen verkiezingen een belangrijke rol. Dit roept twee belangrijke, met elkaar samenhangende, vragen op: is het Amerikaanse buitenlands beleid een relevante factor voor Amerikaanse kiezers wanneer zij hun stem uitbrengen? En houden Amerikaanse presidenten in hun buitenlands beleid rekening met de wensen van kiezers? In deze bijdrage wil ik met name deze laatste visie nader uitwerken.

Het effect van buitenlands beleid op verkiezingen: *All politics is local, even international politics*

Op het eerste gezicht is buitenlands beleid een irrelevante factor bij de Amerikaanse presidentsverkiezingen. Het beroemde adagium uit 1992 van Bill Clintons campagneleider James Carville, 'It's the economy, stupid', lijkt nog steeds te gelden. Werkgelegenheid domineert de wensenlijst van de Amerikaanse kiezer, zoals gerapporteerd door The Gallup Organization. 'Terrorisme en buitenlandse dreigingen' worden echter ook als belangrijke kwesties aangemerkt, vooral door aanhangers van Romney.⁴ Veel Amerika-deskundigen stellen echter dat binnenlandse issues voor de meeste kiezers uiteindelijk de doorslag geven. Op dit moment (zomer 2012) zijn dat thema's als corruptie bij de federale overheid, het begrotingstekort en de gezondheidszorg (*Obamacare*). Deze onderwerpen zouden zonder meer bepalend zijn, als de Verenigde Staten een kiesstelsel als het onze zou kennen waarin de nationale peilingen min of meer direct vertaald kunnen worden naar verkiezingsuitslagen. De precieze werking van het Amerikaans politieke systeem biedt echter goed georganiseerde en gemotiveerde belangengroepen de mogelijkheid om de verkiezingen te beïnvloeden – ook groepen die specifieke wensen hebben op het gebied van buitenlands beleid. Deze invloed kan zich direct doen gelden doordat deze kiezers de president kiezen, maar ook indirect via de verkiezing van 435 leden van het Huis van Afgevaardigden en van 33 senatoren: in de staten van sommige (kandidaat-)senatoren en de kiesdistricten van sommige (kandidaat-)afgevaardigden spelen buitenlandpolitieke kwesties een rol bij hun (her)verkiezing en beïnvloeden daarmee vanaf januari 2013 ook indirect het Amerikaanse buitenlands beleid (zie volgende paragraaf).

Bij de presidentsverkiezingen gaat het om 50 staten (plus Washington DC) die samen 538 kiesmannen aanwijzen die vervolgens formeel de president kiezen. Bevolkingsrijke staten leveren meer kiesmannen dan bevolkingsarme. Het Amerikaanse kiesstelsel is een meerderheidstelsel: de kandidaat met de meeste stemmen in een staat wint alle beschikbare kiesmannen in die staat. Voor het winnen van het presidentschap geldt daarom een aantal belangrijke vuistregels: ten eerste dat de kans om tot president te worden gekozen gering is indien een kandidaat minder dan vier van de volgende zes grote staten wint: Californië (55 kiesmannen), Florida (29), Michigan (20), New York (29), Ohio (20) en Texas (38). Een tweede vuistregel is dat men zijn inspanningen vooral moet richten op zogeheten *swing states*, waar de uitslag hoogst onzeker is. *Swing states* worden vaak gekenmerkt door een groot aantal kiezers dat zich als 'onafhankelijk' heeft laten registreren. Op dit moment zijn Colorado, Florida, Iowa, New Hampshire, Nevada, Ohio en Virginia (samen goed voor 87 kiesmannen) de belangrijkste *swing states*.⁵ Ten slotte moet men in de regel een enorme hoeveelheid geld bijeen sprokkelen om een effectieve campagne te kunnen voeren. In 2008 spendeerden McCain en Obama circa 1,6 miljard dollar aan hun campagnes (twee keer zoveel als Bush en Kerry in 2004).⁶ De verwachting is dat Romney en Obama dit jaar 2,5 miljard dollar zullen uitgeven.⁷ Deze drie vuistregels gecombineerd met *the winner takes all*-beginsel van het Amerikaanse kiesstelsel geeft bepaalde groepen invloed.

Het is dus zaak voor Obama en Romney om minimaal vier grote staten en zo veel mogelijk *swing states* te winnen. Dit betekent allereerst dat zij moeten proberen de eigen 'vaste' kiezers te behouden en de 'vaste' kiezers van de tegenstander los te weken. Tegelijkertijd moeten zij de onafhankelijke kiezers voor zich proberen te winnen. Romney probeert al geruime tijd de boodschap over te brengen dat president Obama de positie van Israël in gevaar heeft gebracht door zijn Midden-Oostenbeleid en zijn houding ten aanzien van de Arabische Lente. Niet voor niets maakte een bezoek aan Israël afgelopen juli onderdeel uit van Romney's *grand tour* buiten de VS.⁸ Het Amerikaanse kiesstelsel zorgt ervoor dat de presidentskandidaten gevoelig zijn voor goed georganiseerde kiezers die gemotiveerd worden door

buitenlandpolitieke kwesties^B en dat Obama en Romney extra open staan voor de positie van die groepen die het verschil kunnen maken tussen het winnen of verliezen van belangrijke staten en voor die groepen die bijdragen aan de verkiezingskas.

Elke staat kent zijn eigen groeperingen die gemotiveerd worden door buitenlandpolitieke motieven. Sommige staten kunnen worden gerelateerd aan klassieke vormen van buitenlands beleid. Een staat als Virginia, waar de lokale economie afhankelijk is van de aanwezigheid van militaire bases of aan defensie gerelateerde bedrijven, kennen traditioneel veel kiezers die vrezen voor afslanking van de militaire sector, maar ook kiezers die gekant zijn tegen de langdurige uitzending van Amerikaanse militairen naar Irak en Afghanistan. In andere staten speelt de Koude Oorlog nog steeds een rol, met name in Florida waar de Cubaanse gemeenschap, die traditioneel een harde lijn jegens communistisch Cuba voorstaat, een essentiële factor vormt.

Daarnaast spelen in veel staten economische issues, die een buitenlandpolitieke dimensie kennen. Al tientallen jaren betreft dat de belangen van de landbouw in het middenwesten en de staalindustrie in het noordoosten. Coalities van belanghebbenden keerden zich tegen de EU die lange tijd de landbouw- en staatsectoren afschermden van de wereldmarkt en verwachtten van hun president een krachtig optreden. De economische en financiële globalisering van de laatste twintig jaar heeft het aantal kiezers dat direct of indirect de gevolgen van globalisering ondervindt, sterk vergroot. Dit betreft zowel 'potentiële winnaars van globalisering' die om meer vrijhandel vragen als 'verliezers' die protectionistische maatregelen eisen. Voorbeelden van de eerste zijn wijnproducenten en mediabedrijven in Californië; voorbeelden van de laatste zijn bosbouwbedrijven in staten als Montana en citrusvruchtproducenten in Californië die lijden onder competitie uit respectievelijk Canada en Mexico.

Naast globalisering is er nog een reden waarom buitenlands beleid een rol speelt bij de kiezer: sinds het einde van de Koude Oorlog is etniciteit een belangrijk thema geworden in de Amerikaanse samen-

leving: sommigen menen dat de VS langzaam verandert van een *melting pot* in een 'etnisch mozaïek'. Daar heeft ook het verdwijnen van de communistische vijand aan bijgedragen: zonder gemeenschappelijke vijand voelt men zich minder verenigd. De strijd tegen het mondiale terrorisme heeft de plaats van het communisme als vijand niet volledig overgenomen. Dit alles heeft ertoe geleid dat er meer ruimte is voor groepen die wensen hebben op het gebied van buitenlands beleid gebaseerd op de band die zij voelen met hun land van herkomst en de (buitenland)politieke belangen van dat land.⁹ In staten waar dergelijke etnisch gemotiveerde groepen sterk georganiseerd zijn, moeten presidentskandidaten oppassen met hun uitspraken over internationale politiek. Voorbeelden hiervan zijn Amerikanen van Armeense, Georgische, Kroatische, Oekraïense en Poolse afkomst. De grote uitdaging vormt echter de 'Latino stem': *Latino Americans* nemen toe in aantal, registreren zich in toenemende mate als kiezer en, heel belangrijk, kunnen doorslaggevend zijn in staten als Arizona, Colorado, Nevada en New Mexico. De verhouding met Mexico, het Amerikaanse immigratiebeleid en de omgang met NAFTA zijn drie belangrijke buitenlandpolitieke kwesties die de 'Latino stem' ter harte gaan.

Ten slotte speelt uiteraard mee welke groepen daadkrachtig de presidentskandidaten ondersteunen met financiële middelen. Het *Center for Responsive Politics* houdt bij waar donaties vandaan komen. Interessant genoeg zijn veel geldschieters risicomijdend en geven zij zowel aan Obama als aan Romney. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor de defensiesector. In veel sectoren doneren bedrijven ongeveer evenveel aan iedere kandidaat. Enkele bedrijfstakken wijken af; zo ontvangen de Democraten buitenproportioneel veel vanuit de staalindustrie en de vakbonden. In buitenlands beleid vertaalt zich dit in een roep om bescherming van door globalisering bedreigde economische sectoren. Daarnaast zijn er groeperingen die geld inzamelen met specifieke buitenlandse doeleinden, zoals de pro-Israëllobby, mensenrechtenorganisaties en vrouwenorganisaties. Zij steunen in overgrote mate de Democraten. Republikeinen ontvangen buitensporig veel vanuit de energiesector, met name vanuit de olie-industrie: dit kan gevolgen hebben voor onder andere het Amerikaanse internationale milieubeleid.¹⁰ Interessant is ook dat de Amerikaanse takken van buitenlandse bedrijven geld in mogen zamelen. Zij steunen in iets sterkere mate de Republikeinen. Zo stelt Heineken in totaal

B Het betreft hier natuurlijk de geregistreerde kiezers: het kan relevant zijn te proberen zo veel mogelijk kiezers aan te zetten tot registeren; omgekeerd kan het relevant zijn dat te voorkomen omdat ze voornamelijk op de tegenstander zouden stemmen. Op dit moment draait het vooral om registratie van kiezers van Latijns-Amerikaanse afkomst: dit kan gevolgen hebben voor Amerikaans buitenlands beleid (zie verderop).

25.000 dollar beschikbaar waarvan 17.500 voor de Republikeinen. Philips deelt ruim 70.000 van in totaal 88.000 dollar toe aan de Republikeinen.¹¹

De hierboven besproken vuistregels impliceren dat een Amerikaanse presidentskandidaat buitenlandpolitieke thema's niet kan veronachtzamen, zeker niet in die staten waar *swing voters* mede door dergelijke thema's worden gemotiveerd. In die zin geldt het oude adagium *All politics is local* ook voor buitenlands beleid. Dit is nog sterker het geval bij de strijd om bijna 470 Congreszetels. Met name Afgevaardigden hebben in hun kiesdistrict regelmatig te maken met goed georganiseerde belangengroepen, maar ook senatoren moeten rekening houden met de deelbelangen van hun achterban: een kandidaat voor een Senaatszetel in het middenwesten of in het zuiden van de VS kan het zich niet veroorloven de landbouwlobby of suikerindustriële lobby te negeren en zal worden afgerekend op zijn of haar stemgedrag inzake handelskwesties. In Fresno (Californië) vormt de Armeens-Amerikaanse minderheid al vele jaren de belangrijkste groep goed georganiseerde *swing voters*, waar geen kandidaat voor het Huis van Afgevaardigden omheen kan. Zij wisten in 2007 congresleden te bewegen een resolutie in te dienen waarin Turkije werd veroordeeld vanwege de wat vaak Armeense genocide van 1915 wordt genoemd, tot grote woede van Turkije. Ook de leden van het Amerikaans Congres moeten dus, hoewel sommigen meer dan anderen, rekening houden met buitenlandpolitieke kwesties. Ook presidentskandidaten moeten daarom uitkijken: wanneer zij de lokale kandidaat-congresleden van hun partij ondersteunen, kunnen ze tot buitenlandpolitieke uitspraken worden verleid en daar later op worden afgerekend. Tegelijkertijd moeten zij kandidaat-congresleden steunen omdat ze – ook voor hun buitenlands beleid – belang hebben bij een meerderheid in het Congres.

Het effect van verkiezingen op buitenlands beleid

Het belang van buitenlands beleid bij de presidentsverkiezingen kan ook blijken uit het feitelijke beleid dat een president voert: als belangrijke groepen kiezers buitenlands beleid niet alleen meewegen bij hun keuze voor een president, maar ook bij het uitbrengen van een stem voor een congreslid, dan ligt het in de lijn der verwachting dat een president daar in zijn buitenlands beleid rekening mee houdt. Aangezien er elke twee jaar verkiezingen zijn voor het volledige Huis van Afgevaardigden en voor een derde van de

Senaat, kan de Amerikaanse verkiezingskalender een verlamme werking hebben op het beleid van een Amerikaanse president, met name zolang hij streeft naar herverkiezing. William Quandt, zelf nauw betrokken geweest bij het buitenlands beleid van president Carter, beweert dat het buitenlands beleid van de VS in het tweede, vierde en zesde jaar van een president mede bepaald wordt door verkiezingen in de herfst van die jaren. Het beleid zal gericht zijn op het behalen van successen en het bedienen van electoraal belangrijke groepen. Daarnaast kwalificeert hij een president in de laatste twee jaar van diens tweede en grondwettelijk laatste termijn als een *lame duck*: omdat andere landen weten dat een nieuwe president onvermijdelijk is, zijn zij minder geneigd om toe te geven aan Amerikaanse wensen en druk.¹²

Deze conditie wordt nog eens gecompliceerd door de moeizame verhouding tussen de president en het Congres op het terrein van buitenlands beleid. Hoewel nogal eens wordt gesuggereerd dat een Amerikaanse president oppermachtig is op dit gebied, deelt hij formele competenties en feitelijke macht met het Congres. Dit heeft te maken met het feit dat internationale verdragen niet gelden zonder ratificatie door de Senaat en het feit dat Huis en Senaat beiden zeggenschap hebben over handel. Dit betekent dat de Amerikaanse president hard moet vechten om allerlei internationale afspraken aanvaard te krijgen. Daarnaast beslist het Congres over de financiering van het gehele beleid van de federale overheid – omdat veel buitenlands beleid, zoals het financieren van een oorlog, budgettaire aspecten heeft, oefent het Congres op vele deelterreinen van buitenlands beleid invloed uit. Gezien het feit dat veel congresleden zelf voor hun (her)verkiezing afhankelijk zijn van kiezers die gemotiveerd worden door buitenlandpolitieke issues, moet een Amerikaans president, om steun te verwerven onder congresleden, voortdurend deelbelangen behartigen. Deze houdgreep waarin de president en het Congres elkaar houden verklaart waarom de VS slechts met grote moeite multilaterale handelsverdragen, zoals NAFTA en CAFTA, afsluiten en ratificeren.

Vanuit electoraal oogpunt was het voor president Obama zaak de Amerikaanse kiezer uitzicht te bieden op het beëindigen van de intensieve betrokkenheid van de VS bij de oorlog in Afghanistan en het voltooiën van de Amerikaanse terugtocht uit Irak. Bovendien moest duidelijk zijn dat de VS niet weer bij een buitenlands conflict betrokken zou raken zonder duidelijk exit strategie. Obama lijkt in

deze missie geslaagd, maar niet zonder risico's: in het voorjaar van 2010 besloot Obama na lang wikken en wegen tot een tijdelijke intensivering van de Amerikaanse betrokkenheid bij het conflict in Afghanistan: tegelijkertijd kondigde hij het vertrek van de Amerikanen voor 2014 aan. In die tussentijd zou een Afghaanse leger- en politiemacht opgeleid worden die zelf voor de veiligheid zou moeten kunnen zorgen.¹³ In het geheim breidde Obama echter het door Bush begonnen *drone*-programma uit. In wezen voert de VS de oorlog nu vooral met op afstand bestuurde onbemande vliegtuigen. Mede daardoor daalde het aantal Amerikaanse slachtoffers in het conflict – een beeld dat men graag wil overbrengen in verkiezingstijd. De opsporing van Osama bin Laden in 2011 was bovendien een cadeau dat in de campagne van 2012 gebruikt kan worden. Ook is het niet toevallig dat Obama heeft aangekondigd dat een deel van Amerikaanse troepen al voor de verkiezingen in november naar huis zal komen.¹⁴

Tegelijkertijd bracht deze strategie wel problemen met zich mee: internationaal-politiek gezien draagt het *drone*-programma bij aan een verslechtering van de relatie tussen Pakistan en de VS en tot de desintegratie van de Pakistaanse staat, met als ultiem risico dat het Pakistaanse nucleaire arsenaal in verkeerde handen valt.¹⁵ Dit staat echter minder dicht bij de kiezer dan de dood van twee Amerikaanse burgers (Anwar al Awlaki en zijn zoon) door een *drone*-aanval. Deze burgers vochten weliswaar aan de zijde van de vijand, maar werden gedood zonder een *trial by his peers* zoals de Amerikaanse Grondwet voorschrijft. Dit voorval verontruste vele Democratische aanhangers van Obama.¹⁶

Obama is er ook in geslaagd om de VS groten-deels buiten de internationale interventie in Libië te houden. Hoewel de VS achter de schermen een grote diplomatieke en logistieke rol heeft gespeeld, werd de interventie vooral door Europese NAVO-lidstaten uitgevoerd.¹⁷ Op deze wijze voorkwam Obama in een nieuw Afghanistan betrokken te raken. Dezelfde overwegingen doen vermoeden dat de VS – ondanks zijn diplomatieke inspanningen – terughoudend zal staan tegenover een interventie in Syrië en het werk liever overlaat aan bondgenoten als Saoedi-Arabië en Turkije.

Obama heeft zijn buitenlandse beleid dus mede vorm laten geven door de overweging dat in november 2012 verkiezingen worden gehouden. Romney

valt Obama dan ook niet wezenlijk aan op diens beleid ten aanzien van Afghanistan en Irak. Hij probeert Obama vooral af te schilderen als de president die Israël's positie verzwakte door Obama's ouverture naar de Arabische wereld en de gematigde islam. Tevens is hij voorstander van een strikter beleid ten aanzien van Iran dan Obama. Hoewel Romney veel tamboereert op zijn streven de VS weer een leidende positie in de wereld te bezorgen, is het voor hem lastig Obama op buitenlandpolitieke issues aan te vallen. Bovendien wist Obama Romney's onervarenheid met buitenlands beleid te benadrukken rondom de gewelddadige dood van de Amerikaanse ambassadeur in Libië en de escalerende betogingen bij de Amerikaanse ambassades in Egypte en Jemen in september. Obama toonde zich de staatsman met buitenlandervaring door kalm de situatie te overdenken en weliswaar krachtig, maar niet overhaast en buitensporig hard te reageren.

Conclusie

Hoewel binnenlandse, met name economische overwegingen een grote rol spelen bij de Amerikaanse verkiezingen van november 2012, speelt Amerikaans buitenlands beleid een grotere rol dan men vaak denkt. De belangrijkste oorzaak is de aard van het Amerikaanse politieke systeem dat goed georganiseerde en financieel krachtige groeperingen een grote invloed geeft. Zij hebben invloed op de presidentsverkiezingen, met name in essentiële *swing states*, maar ook op de verkiezingen voor het Congres. Door processen van globalisering worden vele beleidsterreinen, juist ook economische, geraakt door buitenlands beleid, waardoor er meer kiezers zullen zijn die buitenlands beleid in hun overwegingen mee zullen nemen dan voorheen. Dit is ook het geval door de toename van het gewicht van etnische groepen in de Amerikaanse politiek die meer dan tijdens de Koude Oorlog het Amerikaans buitenlands beleid ten aanzien van hun land van herkomst mee laten wegen. Het electorale belang van buitenlands beleid zien we terug in het beleid van Amerikaanse presidenten, ook van president Obama, die belangrijke beslissingen in buitenlands beleid, qua inhoud zowel als timing, mede nemen op basis van de electorale consequenties van hun keuzes. Obama's buitenlandpolitieke keuzes in 2010 en 2011 hebben het zijn uitdager Romney relatief moeilijk gemaakt om daarbij electoraal garen te spinnen.

Bertjan Verbeek is hoogleraar Internationale Betrekkingen aan de afdeling Politicologie van de Radboud Universiteit Nijmegen. Bezoek voor meer informatie: <http://www.ru.nl/fm/verbeek/>.

Noten:

- 1) A. Wolfers, *Discord and collaboration. Essays on international politics*, Baltimore, MD, 1957, p. 124.
- 2) Vergelijk: S. Patrick en S. Foreman (red.), *Multilateralism and U.S. foreign policy. Ambivalent engagement*, Boulder, CO, 2002.
- 3) Vergelijk: F. Greenstein, *The presidential difference. Leadership style from FDR to Barack Obama*, Princeton, NJ, 2009.
- 4) <http://www.gallup.com/poll/156347/Americans-Next-President-Prioritize-Jobs-Corruption.aspx/>. Bezocht op 13 augustus 2012.
- 5) <http://www.centerforpolitics.org/crystalball/>. Bezocht op 13 augustus 2012.
- 6) *Wall Street Journal*, 23 oktober 2008. <http://blogs.wsj.com/washwire/2008/10/23/cost-of-2008-election-cycle-53-billion/>. Bezocht op 13 augustus 2012.
- 7) C. Hubblethwait, 'US election: How can it cost \$6bn?', *BBC News*, 1 augustus 2012. <http://www.bbc.co.uk/news/maga->

- zine-19052054/. Bezocht op 13 augustus 2012.
- 8) 'He's got a ticket to ride', *The Economist*, 28 juli 2012.
- 9) S.P. Huntington, *Who are we? Challenges to America's national identity*, New York, NY, 2004.
- 10) <http://www.opensecrets.org/pacs/list.php/>. Bezocht op 13 augustus 2012.
- 11) <http://www.opensecrets.org/pacs/foreign.php/>. Bezocht op 13 augustus 2012.
- 12) W.B. Quandt, 'The electoral cycle and the conduct of foreign policy', *Political Science Quarterly*, volume 101, nummer 5, 1986, pp. 825-837.
- 13) B. Woodward, *Obama's wars*, New York, NY, 2010.
- 14) http://articles.cnn.com/2011-06-22/politics/afghanistan.troops.drawdown_1_afghanistan-drawdown-surge-forces-president-barack-obama?_s=PM:POLITICS/. Bezocht op 13 augustus 2012.
- 15) J. Lelyveld, 'Obama abroad: The report card', *New York Review of Books*, 16 augustus 2012, pp. 18-21.
- 16) D. Rohde, 'The Obama doctrine. How the President's secret wars are backfiring', *Foreign Policy*, maart/april 2012, pp. 64-69.
- 17) M.S. Indyk, K.G. Lieberthal en M.E. O'Hanlon, 'Scoring Obama's foreign policy', *Foreign Affairs*, mei/juni 2012, pp. 29-43.

NIET ETNICITEIT MAAR IDEOLOGIE BEPAALT DE UITSLAG

– Frans Verhagen –

De gouverneur van Texas Rick Perry flopte als presidentskandidaat. Zijn enige hoogtepunt was echter memorabel: tijdens een debat in Florida kwalificeerde hij tegenstanders van het geven van onderwijs aan kinderen van illegale immigranten als 'harteloos'. Mitt Romney haakte er direct op in en verkondigde met veel aplomb dat keihard zijn op het terrein van immigratie betekent dat je in dit geval inderdaad harteloos moest zijn. Het publiek applaudisseerde en het Obama-campagneteam maakte driftig aantekeningen. Want wat in de Republikeinse voorverkiezingen goed uitpakte voor Romney zal hem dit najaar de nodige problemen bezorgen. De discussie ging namelijk niet over abstracte illegalen maar over *Hispanics*, de grootste minderheidsgroep in de Verenigde Staten. In een aantal belangrijke *swing states* kan hun stem de doorslag geven en het Obama-campagneteam zal maar al te graag helpen om Romney neer te zetten als een vijand van *Hispanics* en, in één moeite door, als een harteloze Republikein die onschuldige kinderen geen onderwijs gunt.

De Verenigde Staten is nog steeds een land van immigranten. Zo'n twaalf procent van de bevolking is ergens anders geboren en alle Amerikanen hebben wel immigranten in hun stamboom. Meestal hoeven ze daarvoor niet ver terug te gaan en over het geheel genomen zijn Amerikanen zich bewust van hun etniciteit. Culturele en etnische wortels zijn deel van hun gelaagde identiteit, onder de overkoepelende paraplu van het Amerikaan zijn.

Etnische groepen zijn altijd belangrijk geweest bij verkiezingen, als stemvee, als zondebok, of als onderdeel van een brede coalitie. Zo werden Ierse immigranten vanaf 1850 in de politiek van New York en Boston ingeschakeld en beslisten ze vaak presidentsverkiezingen. Een mooi voorbeeld zijn de verkiezingen van 1884. De Republikeinse kandidaat James Blaine zat aan bij een dineetje waar een retorisch overgeagiteerde dominee de Democratische dreiging samenvatte als 'rum, romanism and rebellion', oftewel veel drinkende katholieken die de foute partij

steunden in de Burgeroorlog. De Democraten zagen hun kans schoon en mobiliseerden beledigde Ierse en Duitse kiezers. Zo verloor Blaine de staat New York met duizend stemmen op een totaal van een half miljoen en werd Grover Cleveland president.^A

In die tijd waren katholieken geliefd als vermeende oorzaak van elk denkbaar probleem. Tussen 1850 en 1860 profiteerde de anti-katholieke, anti-immigratie partij de Know Nothings ervan. Ook Chinezen, sinds de goudkoorts van 1849 aanwezig aan de westkust, waren geliefde zondebokken toen de economie kelderde en als *yellow people* werden ze decennia lang gediscrimineerd. Italianen werden geminacht tot ver in de twintigste eeuw. De treurige geschiedenis van zwarte Amerikanen en de demagogie van racisten en het weggijken van de rest hoeven geen nadere toelichting. Zo lang ze als één blok stemden en directe belangen hadden, waren etnische groepen onderdeel van grote politieke coalities. Franklin Roosevelt bouwde er zijn verkiezingsoverwinningen op, zoals Richard Nixon en Ronald Reagan dat later deden. Etnische groepen waren belangrijk in presidentscampagnes.

Hoe ligt dat in 2012? Voordat we dat analyseren, zijn drie preliminaire kanttekeningen noodzakelijk. De eerste is dat het een misvatting is te denken dat de politieke belangen of interesses van de gemiddelde burger sterk afwijken van de gemiddelde *etnische* burger.^B *Hispanics*, zwarten, Polen, Aziaten: ze willen allemaal goed onderwijs, goede voorzieningen en vooral economische groei. Net als alle Amerikanen. De meningsverschillen gaan over de manier waarop dat moet, ook binnen etnische of raciale groepen.

De tweede kanttekening is dat geleidelijk aan alle

A New York had toen 36 kiesmannen, bijna tien procent van het totaal van 401 en vrijwel altijd noodzakelijk voor het winnen van de presidentsverkiezingen.

B Voor zwarten en Aziaten geldt natuurlijk ook dat ze een ander ras zijn, maar voor de doeleinden van dit verhaal heb ik het over etnische groepen.

groepen in de Verenigde Staten minderheidsgroepen zijn geworden. In Californië en Texas zijn *caucasians*, westerse blanken, geen meerderheid meer. Landelijk is het nog niet zover maar de trend is duidelijk: binnen niet al te lange tijd is Amerika ook formeel een land van alleen maar minderheden.^C Politici die niet in staat zijn een overkoepelende boodschap te formuleren, kunnen het wel vergeten. Kandidaten moeten etniciteit overstijgen.

Een derde kanttekening heeft te maken met de Republikeinse kandidaat Mitt Romney. Hij kan dan wel niet in een traditionele etnische groep worden ondergebracht maar tegelijkertijd is hij nogal gedefinieerd. Romney is een rijke blanke man, opgegroeid in welvaart; een Mormoon, een nogal apart geloof met een zeer sterk groepsbewustzijn; en Romney heeft vijf zonen die allemaal net als hij jong getrouwd zijn en veel kinderen hebben. Romney heeft vier huizen, talloze auto's, buitenlandse bankrekeningen en andere tekenen van rijkdom. Qua achtergrond en uitstraling behoort Romney evenzeer tot een 'groep' als menig etnisch politicus dat zou doen: de oudere blanke welgestelde man met een vreemd geloof. Daarmee vertegenwoordigt hij een niet onbelangrijke doelgroep in het verkiezingsspectrum.

Het loont veel meer om te proberen deze talloze welomschreven groepen te bereiken. Groepen die op een bepaald terrein als groep benaderbaar zijn en soms wel maar soms ook niet samenvallen met etnische scheidslijnen.^D Denk aan *evangelicals*, tegenstanders van abortus, wapenliefhebbers, *soccer moms* of *Nascar dads* en in het Democratische kamp vakbondsleden, onderwijzers, vrouwen, intellectuelen en sociaalliberalen. De groepen zijn moeilijk uit te breiden, al of niet met overlap. De conclusie: niet etniciteit is de doorslaggevende factor bij groepsvorming maar dat zijn politieke standpunten, ideologie zo u wilt. Niettemin wil ik hier één etni-

sche groep uitgebreid belichten omdat die in deze verkiezingen wel degelijk belangrijk is: *Hispanics*.

De afgelopen veertig jaar werden *Hispanics* de grootste minderheid en daarmee werd een grote verandering in de etnische samenstelling van de Verenigde Staten gemarkeerd. De definitie van *Hispanic* is onduidelijk en bij de volkstelling mogen Amerikanen zelf beslissen hoe ze zich kwalificeren, maar je mag de groep determineren als iedereen die zijn eigen afkomst of die van zijn ouders traceert naar landen met een Spaanse taal of cultuur.^E Dat deden in 2010 vijftig miljoen Amerikanen, één op de zes. Omdat een groot deel van de *Hispanics* jong is, maken ze overigens een kleiner deel uit van het mogelijke kiezersbestand.^F De groei van 27 miljoen Amerikanen tussen 2000 en 2010 bestond voor de helft uit *Hispanics*.

Hispanics zijn katholiek en tamelijk conservatief in sociale waarden en in dat opzicht zou je ze verwachten bij de Republikeinen. Dat is niet het geval. Zelfs welgestelde, succesvolle *Hispanics* stemmen niet Republikeins. De belangrijkste reden is niet alleen de schrille anti-immigratiетоон die de Republikeinen hebben aangeslagen, maar vooral de retoriek van de anti-overheidszeloten in de partij. *Hispanics* zijn niet de meest welgestelde groep in Amerika en ze hebben meer vertrouwen in de overheid dan in de markt om hun lot te verbeteren. Dat ook succesvolle *Hispanics*, of in elk geval zij die het tot een middenklasse status behoren, niet Republikeins stemmen heeft met de schrille toon van de Republikeinen te maken tegenover de groep *Hispanics* als geheel. Bovendien weten zij, als recente immigranten, maar al te goed dat een actieve overheid van belang is om de *American Dream* te kunnen verwezenlijken.^G

De afgelopen jaren hebben de Republikeinen

C Dit betekent niet automatisch dat niet-*caucasian* kandidaten ook verkiezingen winnen. Veel kinderen van immigranten zijn jong en nog niet stemgerechtigd en, zoals verderop ook zal blijken, het complexe registratie systeem in de VS maakt de opkomst cruciaal. Die is onder groepen met lagere inkomens, en dat zijn de meeste immigranten van de eerste en tweede generatie, lager dan die onder hogere inkomens. Dit verklaart (deels) waarom de Republikeinen in een staat als Texas stevig in het zadel zitten. Bij de herverdeling van congresszetels na de volkstelling van 2010 bleek echter al dat er geleidelijk aan meer kiesdistricten komen waar de Democraten kunnen scoren.

D Katholieken zijn bijvoorbeeld een diffuse groep die lastig als geheel kan worden aangesproken. Zo zijn vicepresident Joe Biden en vicepresidentskandidaat Paul Ryan beiden katholiek zij het met heel verschillende standpunten over abortus.

E Vaak wordt de term *Latino's* gebruikt. Ik geef echter de voorkeur aan *Hispanics*, omdat de census die term gebruikt maar ook omdat *Latino's* als groepsduiding nauw verbonden is met de emancipatiestrijd van *Hispanic* arbeiders in het midden van de twintigste eeuw. Ik moet toegeven dat dit enigszins arbitrair is. Op het internet zijn hele discussies gaande over welke term beter is of meer mensen omvat.

F De top tien staten met de relatief grootste *Hispanic* bevolking. Tussen haakjes staat de groei van de *Hispanics* tussen 2000 en 2010: New Mexico 46,3% (+24,6%), Texas 37,6% (+41,8%), Californië 37,6% (+27,8%), Arizona 29,6% (+46,3%), Nevada 26,5% (+81,9%), Florida 22,5% (+57,4%), Colorado 20,7% (+41,2%), New Jersey 17,7% (+39,2%), New York 17,6% (+19,2%), Illinois 15,8% (+32,5%). De groei was overigens aanmerkelijk groter in staten met lage percentages, in South Carolina en Alabama steeg hun aantal met bijna 150%.

G De naam voor de immigratiewetgeving *Dream Act* kwam natuurlijk niet uit de lucht vallen.

elke ouverture verworpen om de meer dan tien miljoen illegalen, voornamelijk *Hispanics*, een meer stabiele basis te geven voor hun leven in Amerika (voor de goede orde: de Amerikaanse economie kan niet zonder hen). Zo sneuvelde de redelijke voorstellen die president Bush deed – weliswaar toen hij in zijn tweede termijn geen politieke macht meer had –, maar ook de *Dream Act* van de regering Obama die illegalen een traject geeft om hun positie te formaliseren en uitzicht geeft op *citizenship*. De boodschap van de Republikeinen is hard en onverdraagzaam, de praktijk van wetgeving in staten als Arizona en Alabama is discriminerend en agressief en treft in de dagelijks praktijk niet alleen illegalen maar alle *Hispanics*.

De Republikeinen betalen daarvoor een hoge electorale prijs. Niet alleen steunen *Hispanics* twee tegen één president Obama voor zijn herverkiezing, ook op lokaal niveau wenden ze zich massaal van de Republikeinen af. Zo leverde de herindeling van congreszetels op basis van de census van 2010 in Texas niet de door de Republikeinen gehoopte groei van hun zetels op en maken de *Hispanics*, die bijna veertig procent van het inwoneraantal uitmaken, het juist waarschijnlijker dat deze oorspronkelijk Democratische staat bij de volgende census in 2020 wederom naar de Democraten gaat. In Californië zitten de Republikeinen al sinds 1992 in de lappenmand, toen gouverneur Pete Wilson een opportunistische anti-immigrantencampagne voerde onder het motto 'they keep coming'. In deze belangrijkste staat van Amerika negeren *Hispanics* de partij.

Romney zal moeite hebben zich los te maken van de scherpe standpunten die hij in de voorverkiezingen innam zoals zijn pleidooi voor een beleid dat het leven van illegalen zo onaangenaam maakt dat ze vanzelf zullen vertrekken, 'zelfdeportatie' noemt hij dat. Nog afgezien van deze onaangename terminologie kan deze houding tot wetgeving leiden zoals die in Arizona waar de politie iedereen kan aanhouden van wie ze kunnen denken dat hij illegaal in Amerika verblijft. Het laat zich raden dat ook legale *Hispanics* voortdurend lastig gevallen worden. Romney zou een eventuele *Dream Act*, voorwaar geen revolutionaire wetgeving, van een veto voorzien.

President Obama speelt het spel van de andere kant. Begin juni verleende hij een tijdelijke *waiver* op het uitwijzen van meer dan 800.000 illegale immigranten. Jonge mensen die naar de VS kwamen voordat ze 16 waren en nu nog jonger zijn dan 30, *high school* of een gelijkwaardige opleiding hebben

afgerond, geen strafblad hebben en de laatste vijf jaar in de VS hebben gewoond, mogen voorlopig blijven en een aanvraag indienen voor een werkvergunning. Na twee jaar kan die vernieuwd worden. Niet alleen *Hispanics* maar de meeste kiezers zijn hier voor, wat al iets zegt over de mate waarin de Republikeinen hier de boot missen.

Romney had het er maar moeilijk mee. Hij beschuldigde Obama van politieke spelletjes met immigratie. Maar wie geschokt is dat er politiek bedreven wordt is naïef of hypocriet, of allebei. Romney zou er beter aan hebben gedaan om zelf een visie te ontvouwen over immigranten, Amerikaanse economische belangen en langetermijnbeleid. In plaats daarvan probeerde hij zowel *Hispanics* als conservatieven ter wille te zijn, en slaagde hij erin beiden van zich te vervreemden.

Romney zei dat hij als president Obama's *waiver* zou terugdraaien, maar liet na om zijn steun uit te spreken voor een gelijksoortig voorstel van senator Marco Rubio van Florida dat amnestie zou geven aan kinderen van illegale immigranten die de middelbare school hebben afgemaakt. Rubio is een *coming man*, een van de beloftevolle Republikeinen en een van de weinige *Hispanics* met politieke statuur, maar Obama was Rubio een slag voor. De president deed het snel en effectief per *executive order*. Rubio pruttelde over het passeren van het Congres en trok zijn voorstel terug, terwijl Romney het in zijn toespraak enkel over een hightech 'elektronisch hekwerk' om Amerika had en geen afstand nam van zijn oproep tot zelfdeportatie.

Romney onderkent het probleem, maar lijkt zichzelf niet te kunnen helpen. Hij is politiek toonloos, maar ook bang conservatieve Republikeinen van zich te vervreemden met voorstellen die niet veel *Hispanics* zouden overhalen. Ondertussen heeft het Obama-campagneteam een heel leger aan vrijwilligers op de been gebracht om kiezers te registreren. Daarmee is een wereld te winnen want *Hispanics* zijn relatief apolitiek. Dat is een bekend verschijnsel in immigrantengroepen: nieuwkomers, legaal en illegaal, willen niet te veel aandacht trekken. In de Obama-campagne wordt er hard aan gewerkt om dat te veranderen. In Spaanstalige televisiecommercials in vier staten – Florida, New Mexico, Nevada en Colorado – werden verschillende teksten en scripts gebruikt, gericht op de diversiteit binnen de *Hispanic* gemeenschap. *Hispanics* als groep zullen zeker een rol spelen bij deze verkiezingen, zoveel is wel duidelijk.

Ook de enige andere serieuze etnische groep (in dit geval ook een raciale groep), de Afro-Amerikanen, bevindt zich stevig in het Democratische kamp. Mitt Romney ging in juni op bezoek bij de NAACP, de belangenbehartigers organisatie van zwarte Amerikanen, maar dat was vooral een opzichtige daad van 'politieke moed' gericht op de Republikeinse achterban. Zelfs de meest optimistische Republikein kan niet hopen dat Romney veel zwarte stemmen weghaalt bij Obama, al geldt voor zwarten een vergelijkbaar verhaal als voor *Hispanics*. Ook zij zijn sociaal conservatief, zeer gelovig en als ze succesvol zijn gevoelig voor een entrepreneurgerichte zelfhulpboodschap. Maar ook hier heeft de Republikeinse retoriek met zijn al dan niet verholde racisme veel kwaad gedaan.

Romney hield zijn gehoor voor dat de samenleving zoals Republikeinen die voorstaan aan zwarten meer kansen biedt dan de verzorgingssamenleving van de Democraten. Was dat al een dubieuze propositie, hij ging ook wild tekeer tegen de gezondheidswetgeving van president Obama die onevenredig veel zwarten helpt, simpelweg omdat ze onevenredig vaak onverzekerd zijn. Romney leek oprecht verbaasd dat hij werd uitgejouwd, wat misschien pleit voor zijn integriteit maar niet voor zijn bewustzijn van hoe Amerika in elkaar zit.

We kunnen kort zijn over de kans dat veel zwarte Amerikanen op de Republikeinen gaan stemmen: die is klein. Dat is niet omdat ze met hand en tand vastzitten aan de uitdeelsamenleving die de Democraten zouden verdedigen. Maar net als voor *Hispanics* geldt voor zwarte Amerikanen dat ze meer vertrouwen hebben in de rol van de overheid dan de gemiddelde Republikeinse kiezer. Ze merken direct de gevolgen van de toegenomen inkomensverschillen en ervaren de stagnatie van sociale mobiliteit in Amerika.

Zorgen over dergelijke ontwikkelingen worden samenlevingsbreed gedeeld. Voor de zwarte Amerikanen komt daar nog bij dat het racisme dat vroeger in het zuiden door Democraten werd gepraktiseerd nu *bon ton* is in Republikeinse kring, al of niet in licht verholde vorm door te twijfelen aan Obama's 'Amerikaan-zijn' of gebrek aan begrip 'hoe Amerika in elkaar zit'. Mediaterroristen als Rush Limbaugh en Glenn Beck worden toegejuicht, en de door niemand erg serieus genomen Donald Trump die net als de zogenoemde 'birthers' blijft zeuren over Obama's 'Amerikaan-zijn' en de wel serieus genomen maar soms onaangenaam racistische Tea Party aanhangers

worden door de Republikeinen niet weersproken.

De Republikeinen doen geen moeite zwarte kiezers te winnen. Sterker, ze versterken hun dubieuze imago door kieslijsten op zo'n manier uit te wieden dat juist kiezers met lage inkomens, weinig identiteitspapieren en zonder al te vaste verblijfplaats niet kunnen stemmen. Zowel *Hispanics* als zwarten hebben hier last van, maar met name in het geval van de zwarten wordt het als een nieuwe vorm van segregatie ervaren. De tekenaar van de progressieve politieke commentaarstrip Doonesbury wijdde de nodige aandacht aan deze terugkeer van Jim Crow.^H

Asian-Americans zijn te diffuus om voor verkiezingsdoeleinden als groep te benaderen. Ze verschillen niet alleen qua achtergrond – Vietnamezen, Filipino's, Japanners en Chinezen hebben weinig gemeen –, maar zijn ook intern langs betrekkelijk normale lijnen verdeeld. Dankzij hun toegenomen aantallen, hun maatschappelijke macht en de nieuwe wereldrol van China, wordt er zelden meer in de discriminerende en minachtende termen gesproken die Chinees-Amerikanen sinds 1849 moesten ondergaan.

Een onderzoek van het Pew Research Center liet zien dat de meerderheid van de *Asian-Americans* zich identificeert met de Democratische Partij. Dat gold zelfs voor evangelische *Asian-Americans*, die minder vaak Republikeins blijken te stemmen dan blanke evangelische kiezers. De verklarende factor is dezelfde als die bij *Hispanics* en zwarten: ze denken anders over de rol van de overheid.

In een verhaal over etnische elementen in de verkiezingsstrijd komt bijna automatisch de vraag op wat voor rol joodse kiezers spelen in de Amerikaanse verkiezingen. In deze context past dat niet echt, er is immers geen sprake van een 'etnische groep' maar ik wil hem hier niet negeren. Joodse kiezers zijn voor het overgrote deel niet erg gelovig, maar cultureel joods en stemmen traditioneel Democratisch. Dat komt omdat ze hoog opgeleid zijn, een internatio-

^H Met de Jim Crow-wetgeving wordt het geleidelijk aan verwijderen van zwarten uit kiessystemen aangeduid aan het einde van negentiende eeuw, het begin van de segregatie die tot begin jaren zestig van de vorige eeuw zou duren. In een interessante ommekeer van politieke allianties zijn het nu de Republikeinen die dit soort praktijken gebruiken, terwijl het toen de Democraten waren – die door de progressieve vleugel getolereerd werden zolang ze meestemden met progressieve wetgeving. Nu worden veel weinig salonfähige Republikeinen getolereerd zolang ze de anti-belasting, anti-overheidsagenda maar steunen.

nale blik op de wereld hebben en over het geheel genomen liberaal/progressief tegen die wereld aan kijken. Cruciaal is ook hier ideologie: de anti-overheidsretoriek van de Republikeinen stoot hen af.

Amerikaans beleid tegenover Israël is voor deze doelgroep van belang, maar omdat er op het gebied van tamelijk kritikloze trouw tegenover Israël tussen beide partijen geen verschil bestaat, heeft dat weinig invloed op het kiesgedrag. Het is waar dat de Republikeinen hopen te profiteren van Obama's slechte relatie met premier Nethanyahu, maar die is zelf zo impopulair dat valt te betwijfelen of kiezers dat Obama verwijten.

Joodse kiezers weten ook heel goed waarom Republikeinen hun Israëlliefde zo luidkeels belijden. Het is een belangrijk onderwerp voor een heel andere doelgroep: evangelische christenen. Veel joodse kiezers vertrouwen hen niet. Regelmatig duikt in evangelische kring een onfrisse onderstroom op van anti-semitische nonsens en hun onwrikbare steun voor Israël heeft meer te maken met Bijbelse verwachtingen over de *second coming* dan met oprechte steun voor de joodse staat. Ook in deze doelgroep hoeven Republikeinen zich niet rijk te rekenen: joodse kiezers stemmen in overgrote meerderheid Democratisch.

Misschien is het interessanter om het hengelen naar etnische stemmen op zijn kop te zetten en te kijken naar de steeds coherentere Republikeinse Partij. De Tea Party, een actiegroep binnen de Republikeinse Partij die door zijn succes in anti-Obama activisme de hele partij mee op sleeptouw nam, bestaat in overgrote mate uit oudere blanke kiezers. Zij zijn niet alleen conservatief in de traditionele zin en anti-overheid in de wat radicalere Amerikaanse zin, ze zijn vooral tegen immigratie en tegen investeringen in onderwijs en infrastructuur. Banken, verzekeraars en autobedrijven hadden van hen niet gered hoeven te worden.

Hun verzet tegen immigratie en onderwijs in brede zin (en tegen deelname aan onderwijs van kinderen van illegalen) heeft te maken met hun onwil

om zelf belastingen te betalen voor voorzieningen die jongeren ten goede zouden komen in een meer diverse, etnische en raciaal meer gemengde samenleving dan die zij gewend zijn of plezierig vinden. Met andere woorden, ouderen hebben geen zin om solidair te zijn met andere generaties en een van de redenen is dat die andere generaties zo anders zijn dan zichzelf. Zo wordt de Republikeinse Partij steeds blanker terwijl de Amerikaanse samenleving steeds diverser wordt.¹

Concluderend mag je, enigszins gechargeerd, zeggen dat etniciteit bij deze verkiezingen nauwelijks een rol speelt, in elk geval niet zodanig dat kandidaten etnische groepen van mening en stemgedrag kunnen doen veranderen. De cruciale factor in de vraag of mensen Democratisch of Republikeins stemmen is van ideologische aard: hoe zie je de rol van de overheid? Het is niet verrassend dat er zich dan een scheidslijn aftekent tussen een compacte lelieblanke Republikeinse Partij met extreme anti-overheidsstandpunten en een conservatieve sociale agenda, en een diverse en liberale Democratische Partij die wel degelijk een rol ziet voor de overheid in een samenleving, die steeds meer als los zand wordt ervaren. Niet *Hispanics*, zwarten of joodse kiezers gaan de uitslag bepalen, maar gemiddelde Amerikanen en wat die al dan niet verwachten van de overheid. Niet etniciteit maar ideologie bepaalt de uitslag.¹

Frans Verhagen is publicist en journalist met dertig jaar ervaring in het observeren van de Amerikaanse samenleving en Amerikaanse geschiedenis. Zijn meest recente boek is Lincoln. Een geniaal politicus. Van zijn hand verscheen in september Alle presidenten van Amerika. Van George Washington tot Barack Obama. De website van Verhagen is: <http://www.amerika.nl/>.

I Dit inzicht wordt op interessante wijze uitgewerkt in *The Tea Party and the Remaking of Republican Conservatism* door Theda Skocpol en Vanessa Williams (Oxford, NY, 2012).

J Plus natuurlijk de persoonlijkheid van de kandidaten, zoals altijd de doorslaggevende factor voor Amerikaanse kiezers.

MICROTARGETING

HET NIEUWE CAMPAGNEVOEREN IN DE VERENIGDE STATEN

– Hans Anker –

In de filmkomedie *Swing Vote* uit 2008 gebeurt het onmogelijke: de uitslag van de Amerikaanse presidentsverkiezingen blijft hangen op de stem van één kiezer. Die kiezer heet Bud Johnson; hij blijkt woonachtig in New Mexico. Bud, gespeeld door Kevin Costner, is een kluns die nog nooit eerder van zijn stemrecht gebruik heeft gemaakt. Dat hij dit keer wel die moeite neemt, is het gevolg van een actie van zijn twaalfjarige dochter Molly. Zij heeft de buik vol van de politieke passiviteit van haar vader. Molly sluipt het stembureau binnen om stiekem namens haar vader te gaan stemmen. Precies op het moment dat zij Buds stem wil uitbrengen wordt de stemmachine uitgeschakeld. De machine registreert nog wel dat Bud een stem heeft uitgebracht, maar niet op welke kandidaat.

Na het tellen van de stemmen blijken beide kandidaten in New Mexico exact hetzelfde aantal stemmen te hebben behaald. Doordat geen van de kandidaten in de rest van het land een meerderheid van de kiesmannen heeft gekregen wordt de stem van Bud bepalend voor wie de sleutels van het Witte Huis krijgt. Bud krijgt te horen dat hij zijn stem opnieuw moet uitbrengen. Deze wending vormt het startschot van allerlei cynische manipulaties van beide kandidaten om bij Bud in het gevlei te komen. Maar het werkt niet. Langzaam maar zeker begrijpen de kandidaten dat zij Bud en daarmee ook zichzelf serieus moeten nemen. Uiteindelijk organiseert Bud een speciaal verkiezingsdebat, met inhoudelijke vragen van kiezers uit het hele land. De film eindigt met Bud die opnieuw zijn stemt uitbrengt. Op wie, dat blijft onduidelijk.

Onwaarschijnlijk? Het is maar hoe je het bekijkt. Het idee van een afgebakende groep in het electoraat die de sleutel van de verkiezing in handen heeft, spreekt zeer tot de verbeelding. Denk bijvoorbeeld aan de *soccer moms* die volgens de opiniepeilers de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 1996 in hun greep hadden, of de *Nascar dads* die daar later weer op zouden volgen. Dikwijls heeft men ook

een geografisch gebied in gedachten, zoals Macomb County in Michigan. Deze regio in de buurt van Detroit vormde het thuishonk van de zogeheten *Reagan Democrats* – gefrustreerde Democraten die zich in 1984 meer in Ronald Reagan herkenden dan in Walter Mondale.¹ *Bellwethers* worden ze genoemd, geografische entiteiten die stevast met de winnaar meestemmen, barometers van de verkiezingen. In Nederland is met deze ogen wel eens naar Zoetermeer gekeken. Ook het oostelijk deel van Noord-Brabant is volgens campagnevoerders een goede indicator van de nationale electorale trend.

Als zich in november 2012 in de Verenigde Staten een nieuwe Bud Johnson aandient, dan is deze hoogstwaarschijnlijk woonachtig in Noord-Virginia, in het 2^e, 10^e of 87^e district om precies te zijn: ‘All eyes will be on the 2nd and two other Northern Virginia districts — the 10th and 87th — places that helped send Democrats Barack Obama to the White House and Mark Warner to the Senate in 2008, then turned around a year later and played a role in making Republicans *Robert F. McDonnell* and Ken Cuccinelli governor and attorney general, respectively. Freshly relocated — through redistricting — from dwindling downstate regions to the fast-growing Washington exurbs, these three swing districts cover territory crucial in next year’s races for president and U.S. Senate. As these seats go, some political observers say, *so goes the state*.’²

In 2008 won Barack Obama Virginia met zes procentpunten verschil. Obama was daarmee de eerste Democraat sinds Lyndon B. Johnson die deze zuidelijke staat aan zijn zegekar wist te binden. De peilingen van 2012 wijzen op een nog geringere marge tussen Obama en zijn Republikeinse uitdager Mitt Romney. Met de eindstreep in zicht richten beide kandidaten daarom een groot deel van hun aandacht op Virginia. Obama let in het bijzonder op zwarte militairen in Hampton Roads.³ Daarnaast concentreert hij zich op *Latino’s* in het uiterste noorden en progressieve jongeren rondom de hoofdstad

Richmond en Virginia Beach. Zeker in het licht van de meer dan 130 miljoen verwachte kiezers gaat het hier om piepkleine kiezerssegmentjes die zich in kleine afgebakende geografische gebieden ophouden.

Deze speurtocht naar de allesbepalende *swing voter* roept tevens herinneringen op aan de rol van Florida in de strijd tussen Al Gore en George W. Bush in 2000. Florida gold destijds als *must-win*. Nadat de media op de verkiezingsavond de staat eerst toewezen aan Al Gore, vervolgens aan George W. Bush en daarna weer aan ‘*undecided*’, brak een adembenemend spannende periode aan welke vijf weken zou duren. De impasse werd beëindigd door een hoogst ongebruikelijke interventie van het Hooggerechtshof, met als resultaat dat George W. Bush heeft gewonnen met slechts 537 stemmen verschil, op een totaal van meer dan 6 miljoen uitgebrachte stemmen. Bush werd president en Gore begon een verdienstelijke carrière als de *former next president of the United States*, met als hoogtepunten de film *An inconvenient truth*, de Nobelprijs voor de Vrede in 2007 en vele miljoenen dollars aan spreekgages.

Campagnespotjes

Als de sleutel voor de verkiezingsuitslag daadwerkelijk in handen ligt van zulke kleine kiezerssegmenten is het logisch om, gelijk de chirurg zich van zijn scalpel bedient, gebruik te maken van precisie-instrumenten bij het benaderen van kiezers. Dat nu, valt in de campagnepraktijk vies tegen. Ondanks de opkomst van de nieuwe media verloopt het grootste deel van Amerikaanse verkiezingscampagne nog altijd via campagnespotjes op televisie. Een oud adagium in de campagnewereld luidt dat tachtig procent van de dollars die aan dergelijke spotjes worden uitgegeven weggegooid geld is. Het probleem van campagnevoerders is dat niemand van tevoren weet welke tachtig procent dat is. Dat inzicht ontstaat vaak pas *nadat* het geld is uitgegeven. Mark Mellman, oud-*pollster* (opiniepeiler) van Al Gore, denkt daarom nog altijd met pijn in het hart terug aan Florida: ‘If we’re sitting here like we were in 2000, and we find ourselves in a situation where we’re saying, “Geez, 500 votes made the difference in who is president and who is not ...”, there’s nobody who can say, “I know for certain that a 1.5-to-1 or 2-to-1 difference in that differential in spending didn’t matter” in that difference of 500 votes.’⁴

Dit alles legt erg veel financiële druk op de verkiezingscampagnes in Amerika. Mede daardoor worden de fondsenwervingsrecords keer op keer

verbrijzeld – in elke verkiezingscyclus opnieuw. Vier jaar geleden gaf Obama het recordbedrag van 760 miljoen dollar uit aan zijn campagne. Dat bedrag ligt in 2012 voor zowel Obama als Romney hoger. Daar komt bij dat door een recente uitspraak van het Hooggerechtshof ook bedrijven ongelimiteerde hoeveelheden geld mogen bijdragen aan politieke meningsvorming. Dit heeft geleid tot de vorming van de zogeheten *super-PACs* – een verse injectie van vele tientallen miljoenen dollars in de campagne, bovenop de miljoenen afkomstig van reguliere *independent expenditures* zoals vakbonden, milieclubs en andere NGO’s. Over en weer roepen Obama en Romney dat hun tegenstander dit jaar door de grens van één miljard dollar heen zal breken. De werkelijkheid zal hier niet ver van af liggen. Het gevolg: een ongekende hoeveelheid politieke commercials waarbij in een aantal gevallen zelfs het maximale aantal uitzendbare spotjes wordt benaderd, simpelweg omdat alle beschikbare zendtijd zal zijn opgekocht. Complete verzadiging, dus.

Mark McKinnon, de spotjesgoeroe van George W. Bush, denkt dat televisie nog steeds ‘koning’ is, maar dat er ook grenzen zijn aan het incasseringsvermogen van kiezers. Als de kandidaten het aantal spotjes maar blijven opvoeren ervaren de kiezers deze op zeker moment als ‘witte ruis’. Kiezers raken dan verdoofd en sluiten zich af voor alle boodschappen van de kandidaten.⁵ Het torenhoge percentage verkwiste dollars loopt in dat geval nog verder op.

Microtargeting

De situatie is duidelijk: er is dringend behoefte aan meer doelmatigheid bij het bereiken van de doelgroepen en de boodschappen die daarbij worden gebruikt. Het goede nieuws is dat de *tools* daarvoor recentelijk beschikbaar zijn gekomen in de vorm van *microtargeting*. Met behulp van *microtargeting* kan een campagne haar doelgroepen niet alleen veel beter bereiken, waar ze zich ook bevinden, maar kan ook de boodschap en het platform (televisie, radio, huisbezoek, *direct mail*, telefoongesprekken, e-mail, enzovoorts) waarmee deze doelgroepkiezers worden bereikt veel optimaler worden ingericht. Dubbele winst dus.

Politieke *microtargeting* is het gebruik van segmentatietechnieken (ook wel aangeduid als *data mining*) door politieke kandidaten en partijen. Het gaat hier om clusteranalyses waarmee op grond van soms honderden zeer uiteenlopende variabelen kiezers kunnen worden geclassificeerd naar de hoogte

van de kans om op een bepaalde politieke partij te stemmen. Daarna worden kiezers zo direct mogelijk benaderd. Op deze manier kan de boodschap van een kandidaat optimaal worden afgestemd op de wensen en interesses van de kiezers. Joel Rivlin, verbonden aan een Amerikaans *microtargeting*bedrijf, windt er geen doekjes om: 'If you are not using these techniques you are at a major disadvantage. At the end of the day, it's the communication with voters that has the ability to change minds and behavior, and this is the best tool to find the right people to have that communication with. It would be wasting resources without it.'⁶

De Verenigde Staten kennen een lange traditie van het gebruik van kiezerslijsten. Deze worden vanouds gebruikt om de 'eigen' kiezers er op verkiezingsdag toe te bewegen om daadwerkelijk te gaan stemmen (*Get Out The Vote*). Maar lang niet alle staten hebben lijsten waarin alle kiezers zijn opgenomen. In die gevallen wordt het *microtargeting*-model gebruikt om een handzaam aantal kiezersprofielen af te leiden. Dat kunnen mensen zijn die graag koffie bij Starbucks kopen en regelmatig naar een museum voor moderne kunsten gaan. Stel dat driekwart van deze groep op de Democraten stemt, dan ligt het voor een Democratische kandidaat voor de hand om zo veel mogelijk van deze kiezers actief te benaderen. Dat kan door gebruik te maken van lijsten waarin in ieder geval deze twee kenmerken (koffiedrinken en museumbezoek) zijn opgenomen.

Microtargeting beperkt zich niet tot segmentaties van partijkeuze. De techniek laat zich net zo gemakkelijk gebruiken voor het opsporen van mensen die geld willen doneren aan de campagne of het identificeren van mensen die vrijwilliger willen worden. Er zijn inmiddels ook vele voorbeelden van domeinen buiten de politiek waar *microtargeting* haar toegevoegde waarde ruimschoots bewezen heeft.

Microtargeting beleefde haar grote doorbraak in 2004 wanneer de Bush-campagne met een uitgekende *microtargeting*-operatie de Democraten volledig verraste. Bush slaagde er zo in om met veel meer mogelijke Bush-kiezers direct contact te onderhouden dan vier jaar daarvoor het geval was. Waar de Bush-campagne in 2000 'slechts' met 50 procent van de Bush-stemmers direct contact had (kom er eens op in Nederland), zwol dat aantal in een luttele vier jaar aan tot liefst 84 procent. In zeventien andere swingstaten behaalde de Bush-campagne vergelijkbare spectaculaire resultaten. De De-

mocraten waren overklast. Het enige wat ze konden doen is zweren de achterstand zo snel mogelijk uit te wissen. Daarin slaagden ze met vlag en wimpel: in 2008 sloegen ze vernietigend terug met de beste online-campagne ooit.

Hoe het werkt

Microtargeting vindt zijn oorsprong in consumententoeepassingen, in het bijzonder de verwerking van creditcardgegevens door bedrijven als Visa en Mastercard. Op hoofdlijnen verloopt dit proces in vier stappen:

Stap 1: Aanmaak database. Met behulp van grote databases wordt zo veel mogelijk informatie over individuele kiezers verzameld en opgeslagen. Het opbouwen van deze databases is een tijdrovende en kostbare aangelegenheid. De Republikeinen noemen hun database liefkozend de *Voter Vault* (Kiezerskluis); de Democraten spreken graag over de *VoteBuilder*. Deze gigantische databases vormen het hart van de moderne campagne.

Stap 2: Voorspellingsmodellen (algoritme). Door middel van *data mining* wordt vastgesteld welke (combinaties) uit soms wel honderden variabelen de grootste voorspellende kracht bezitten voor de partijkeuze. Het gaat hier enerzijds om politieke achtergrondvariabelen zoals de 'langetermijnpartij-affiliatie', maar het kan ook gaan om variabelen die empirisch sterke predictoren blijken te zijn, maar waarvan je op voorhand geen causale relatie met het stemgedrag zou verwachten. Denk bijvoorbeeld aan kiezers die vaker een Honda Civic Hybrid hebben gekocht of online naar wijn hebben gezocht; zij blijken een veel grotere kans te hebben om op de Democraten te stemmen dan op de Republikeinen. Bezitters van een Ford Mustang Convertible, Audi A8 of Mercedes GL staan dichterbij de Republikeinse Partij.⁷ Op deze manier kunnen allerlei (micro)kiezerssegmenten worden onderscheiden die relevant zijn voor de campagne. Door het gebruik van 'cookies' kan ook het websitebezoek in de analyses worden betrokken.

Stap 3: Optimalisering boodschappen. Campagnes werken in de regel met een zogeheten boodschaphuis, waarbij de muren, vloeren en plafond voor alle doelgroepen hetzelfde zijn, maar waarbij variatie mogelijk is in, metaforisch gesproken, de schilderijtjes aan de muur of de bloemen op tafel. *Microtargeting* maakt het mogelijk om veel beter zicht te krijgen op welke schilderijtjes en welke bloemen de doelgroepen uit *stap 2* het meeste aanspreken. Dit

is een iteratief proces van vallen en opstaan waarbij de boodschappen steeds verder worden geoptimaliseerd. Ook de wijze waarop de boodschap het beste kan worden overgebracht (welke boodschapper, welk medium, welk moment) kan langs deze weg verder worden geëxploreerd. Dit alles doet een beroep op hoogwaardige expertise. Hieromheen ontstaan nu bedrijven en netwerken die wetenschappelijke experimenten verrichten om inzicht te krijgen in welke campagne-varianties wel werken en welke niet. Dit alles is goed vergelijkbaar met het testen van nieuwe medicijnen ten opzichte van placebo's (*clinical trials*), inclusief de vereiste alertheid op de mogelijkheid van onverwachte bijwerkingen. Op deze wijze wordt 'geïnformeerde besluitvorming' mogelijk, waarbij de campagne op voorhand de gevolgen van haar acties kent, nog voordat deze hebben plaatsgevonden.

Stap 4: Communicatie boodschappen naar (micro)doelgroepen. In de laatste stap worden geoptimaliseerde boodschappen gecommuniceerd naar de empirisch onderscheiden microdoelgroepen via de optimale kanalen (zoals televisie, radio en internet). Waar campagne teams vroeger volstonden met het uitzenden van een enkele boodschap (*one size fits all*) is het tegenwoordig zeer gebruikelijk om maatwerk te leveren met tientallen varianten van dezelfde boodschap, steeds toegespitst op de wensen en behoeften van een andere (micro)doelgroep. Vaak vinden deze interventies 'onder de radar' plaats waardoor zij niet opvallen en de tegenstander weinig in de gaten heeft. Wanneer deze ontdekt dat zij op het verkeerde been is gezet, is het vaak al te laat om nog maatregelen te treffen. *Microtargeting* helpt dus ook om de tegenstander te verrassen, precies zoals Bush dat in 2004 deed met John Kerry.⁸

Microtargeting in de praktijk

Tot slot een drietal illustraties van *microtargeting* om een beter gevoel te krijgen van hoe het proces in de praktijk gestalte krijgt:

Voorbeeld 1: Michael Bloomberg, burgemeester van New York City. In de burgemeestersverkiezing van 2005 heeft Michael Bloomberg een fors probleem: hoewel populair, is hij Republikein in een stad waar tachtig procent van de kiezers geregistreerd staat als Democraat.^A De traditionele benadering in een der-

gelijke situatie is om de campagneboodschap specifiek te richten op de klassieke doelgroepen van vrouwen, senioren, Democraten en *Independents*. Maar Bloomberg's strategen weten dat ze het met deze benadering niet gaan halen. In plaats daarvan ontwikkelt team-Bloomberg op basis van demografische gegevens, geografische data, historisch materiaal, leefstijldata, consumentengegevens en antwoorden op *surveys* een *microtargeting*-model waarmee een optimale boodschapsmix wordt vastgesteld voor alle ruim vier miljoen in de database opgeslagen kiezers. Bloomberg verspreidt deze boodschappen vervolgens via een mix van *direct mail*, *phone banks*, e-mail en uitnodigingen voor politieke bijeenkomsten. Het leidt tot ongebruikelijke stappen in de Bloomberg-campagne. Zo stuurde Bloomberg een identieke boodschap over criminaliteit naar blanke katholieken in Staten Island en oudere zwarte huiseigenaars in Queens. Zo iets zou hij nooit hebben gedaan op basis van een traditionele doelgroepenbenadering. De verkiezingsresultaten tonen Bloomberg's gelijk: hij wint met liefst 19 procentpunten verschil, waar hij vier jaar eerder nog een krappe marge van 2 procent genoot. Ook *The New York Times* is onder de indruk: '[Bloomberg developed] sophisticated psychological portraits of city voters – identifying never before identified voting blocs based on people's shared everyday interests and concerns, not their broader racial, cultural or ideological differences.'⁹

Voorbeeld 2: Belastingverhoging in Minnesota. In Minnesota gaan de kiezers eind 2008 mede naar de stembus om zich uit te spreken over een grondwettelijk amendement in hun staat over het verhogen van de *sales tax* (BTW) met 0,375 procent ten behoeve van natuur en cultuur. Met behulp van *microtargeting* worden potentiële supporters van de maatregel opgespoord, evenals mogelijke vrijwilligers en donoren. *Microtargeting* wordt eveneens ingezet om mensen te identificeren die gewoonlijk wel stemmen in volksraadplegingen, maar desalniettemin een verhoogde kans hebben om de referendumvraag op hun stemformulier onbeantwoord te laten. Tevens wordt inzicht verkregen in welke kiezers geneigd zijn om e-mails van het 'ja-kamp' ook echt te lezen, waardoor de doelmatigheid van deze inspanningen enorm wordt vergroot. Uiteindelijk wint het 'ja-kamp' het referendum afgetekend met een marge van 18 procentpunten. De ontwikkelde database vormt nu ook het vertrekpunt voor andere, toekomstige activiteiten op het terrein van natuur en cultuur.

A Twee jaar na de verkiezing gaf Bloomberg zijn lidmaatschap van de Republikeinse Partij op en ging hij verder als *Independent*.

Voorbeeld 3: Vroege stemmers. Een van de reacties op het op het verkiezingsdebaat in Florida in 2000 is om kiezers meer flexibiliteit te gunnen voor het moment van het uitbrengen van hun stem. Het gevolg is dat twaalf jaar na dato naar verwachting één op de drie kiezers hun stem al vóór de verkiezingsdag zal hebben uitgebracht. Dat verandert de dynamiek van campagnes. Hoe vind je de kiezers met de grootste kans om eerder hun stem uit te brengen? Hoe zorg je dat ze ook echt gaan stemmen en met welke boodschap benader je hen? Mitt Romney worstelt in de Republikeinse voorverkiezingen van 2012 met exact dezelfde vraag en identificeert met behulp van *microtargeting* tienduizenden stemgerechtigden met een verhoogde kans om eerder te gaan stemmen. Door deze informatie te matchen met de publiekelijk beschikbare gegevens over de mensen die een vervroegd stembiljet hebben aangevraagd, weet Romney precies op wie hij zich moet richten in zijn vroege-kiezerscampagne. Vervolgens worden de boodschappen op basis van het ‘reguliere’ *microtargeting*-model voor partijkeuze losgelaten op deze bijzondere kiezersgroep. Romney dankt zijn Republikeinse nominatie voor een niet onbelangrijk deel aan deze slimme werkwijze.¹⁰

Implicaties voor het democratisch proces

Of dergelijke toepassingen van *microtargeting* een positieve bijdrage zullen leveren aan het democratisch proces valt op voorhand niet eenvoudig te zeggen. Veel hangt af van hoe politieke partijen en kandidaten deze middelen inzetten. Als die middelen er op gericht zijn om zo veel mogelijk mensen bij het politieke proces te betrekken is dat pure winst. Maar als *microtargeting* er vooral op gericht is om te zorgen dat elke kiezer in zijn eigen informatiewereldelijkheid komt te leven – wat in principe kan – dan valt het oordeel over de bijdrage van *microtargeting* aan het politieke proces negatief uit. Het is als het gebruik van een hamer of een nijptang: in de handen van een meubelmaker kan dat de meest fantastische zaken opleveren; en in de handen van een inbreker juist de meest ellendige dingen.

Relevantie voor Nederland

Is *microtargeting* relevant voor Nederland of is het niet meer dan een leuk Amerikaans speeltje? Opnieuw, het is maar hoe je bekijkt. Als Bud Johnson

in Nederland zou wonen, is het de vraag hoeveel dat uit zou maken. Immers, in bijna een kwart van de Tweede Kamerverkiezingen sinds 1971 werd niet de leider van de grootste partij de premier, maar iemand van een kleinere partij. Tegelijkertijd heeft elke verkiezingscampagne een aantal doelgroepen. *Microtargeting* stelt partijen in staat om hun doelgroepen beter af te bakenen en met veel beter toegesneden boodschappen te bereiken. Zo bezien heeft *microtargeting* ook in Nederland een schone toekomst voor zich. Laten we hopen dat de kandidaten daardoor ook beter gaan begrijpen wat nodig is in de omgang met moderne, mondige kiezers. Net als in *Swing Vote*.

Hans Anker (banker999@gmail.com, @HansAnker) is politiek adviseur met ervaring in meer dan vijftig landen. Hij gaf strategisch campagneadvies aan meer dan tien regeringsleiders, onder wie Bill Clinton, Jens Stoltenberg en Wim Kok.

Noten:

- 1) S. Greenberg, *Middle class dreams. The politics and power of the new American Majority*, 1995.
- 2) L. Vozzella, ‘Eyes on Northern Virginia’s swing districts’, *Washington Post*, 8 oktober 2011. http://www.washingtonpost.com/local/dc-politics/eyes-on-northern-virginias-swing-districts/2011/10/07/gIQAtrGCWL_story.html/.
- 3) K.A. Brower, ‘Obama “micro targeting” swing voters in Virginia Foray’, *Bloomberg*, 13 juli 2012. Zie ook: *Virginia key battleground for 2012 election*, 27 mei 2012. <http://wj.la/JZiIII/>.
- 4) ‘Analysts: Does more money matter anymore?’, *USA Today*, 26 juli 2012.
- 5) Ibidem.
- 6) Geciteerd in: <http://www.usnews.com/news/articles/2012/05/22/the-data-wars-republicans-fight-to-stay-ahead-on-microtargeting/>.
- 7) <http://www.vanityfair.com/online/daily/2012/03/republican-democrat-car-buying-habits-new-study/>.
- 8) Zie: T. Agan, ‘Silent marketing: micro-targeting’, *A Penn, Schoen and Berland Associates White Paper*. <http://www.wpp.com/wpp/marketing/reportsstudies/silentmarketing.html/>.
- 9) *The New York Times*, 15 november 2005.
- 10) http://www.slate.com/articles/news_and_politics/victory_lab/2012/03/mitt_romney_s_early_voting_mastery_his_rivals_never_stood_a_chance_.html/.

REL ROND FASTFOODKETEN CHICK-FIL-A LAAT ZIEN: SCHEIDING VAN KERK EN STAAT NIET LANGER GROOTSTE ZORG IN AMERIKA

– Hans-Martien ten Napel –

Wat heeft de rel van afgelopen zomer rond de in kip-producten gespecialiseerde fastfoodketen Chick-fil-A te zeggen over de mate van godsdienstvrijheid in de Verenigde Staten? Nadat de eigenaar van de keten Dan Cathy zich in een interview had uitgesproken voor een traditionele, Bijbelse opvatting over het huwelijk, dreigden burgemeesters van verschillende grote Amerikaanse steden als Boston en Chicago nieuwe vestigingen van de keten in hun steden te zullen weren. Kennelijk geldt de godsdienstvrijheid niet of in mindere mate voor zakenmensen en doen deze er in elk geval verstandig aan niet teveel uiting te geven aan hun religieuze opvattingen buiten de samenkomsten van, in dit geval, New Hope Baptist Church in Fayetteville, Ga.¹

Deze rel van nationale proporties laat zien dat, anders dan in Europa wel wordt aangenomen, het waarborgen van de scheiding van kerk en staat niet langer de grootste bron van zorg vormt in de Verenigde Staten. Veeleer gaat het erom een nieuw evenwicht te vinden tussen een zestal zogeheten 'essentiële rechten en vrijheden' van godsdienst. Behalve de scheiding van kerk en staat, betreft dit de vrijheid van geweten, religieuze pluralisme, religieuze gelijkheid, het verbod van de verlening van een voorkeursstatus aan religie en de godsdienstvrijheid zelf.² Het verdient bovendien opmerking dat de scheiding van kerk en staat volgens deze principes niet strikt hoeft of zelfs mag worden uitgelegd.

Het Eerste Amendement

De Verenigde Staten worden op godsdienstig terrein dikwijls geassocieerd met een strikte scheiding van kerk en staat. Helemaal ten onrechte is dat niet. De geschiedenis van het ontstaan van het land kan men immers ten minste gedeeltelijk interpreteren als de poging tot het maken van een nieuwe start van een heterogene groep vluchtelingen uit Europa, die met elkaar gemeen hadden dat zij te lijden hadden gehad onder de een of andere vorm van staatsreligie. Het

lag dan ook voor de hand dat zij aan de andere zijde van de Atlantische Oceaan allesbehalve deze situatie wilden continueren. De opstellers van de Amerikaanse Constitutie waren dan ook diep doordrongen van het feit dat 'the church could do wrong'.³

Toch beginnen hier direct reeds de complicaties. Onder degenen die zich nieuw in Amerika vestigden, bestonden namelijk de nodige verschillen van inzicht over de vraag hoe ver de scheiding van kerk en staat precies diende te gaan. Bepaalde stromingen, waaronder de evangelicalen en verlichtingsdenkers, wilden daarin beduidend verder gaan dan bijvoorbeeld de puriteinen en de civiele republikeinen die religie in het algemeen en het christendom in het bijzonder van fundamenteel belang achtten voor zowel het welzijn van de burgers als het goed functioneren van het democratische bestel.⁴

Uiteindelijk leidde deze tamelijk bonte cocktail van opvattingen in 1791 tot het befaamde Eerste Amendement bij de Amerikaanse Constitutie. Betreffend amendement zegt weliswaar, dat de federale staat op geen enkele manier mag bijdragen aan een *establishment* van religie. Tegelijkertijd beklemtoont het hoe belangrijk de vrije uitoefening van iemands godsdienst is: 'Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof [...].'⁵

Uit deze formulering blijkt reeds dat de scheiding van kerk en staat niet het enige leerstuk is dat van belang is voor een goed begrip van de godsdienstige verhoudingen in de Verenigde Staten. Niet voor niets spreekt een gezaghebbend handboek van het eerdergenoemde samenstel van zes, nauw met elkaar samenhangende, 'essentiële rechten en vrijheden' van godsdienst.⁵ De vier hierboven onderscheiden groeperingen van civiele republikeinen, evangelicalen, puriteinen en verlichtingsdenkers onderschrijven weliswaar van oudsher in beginsel al deze principes, maar verschillen van mening over hun relatieve gewicht.

Verschuivende kerk-staatverhoudingen

Als gevolg hiervan is het niet verwonderlijk, dat over de juiste balans tussen met name het verbod van de verlening van een nationale voorkeursstatus aan religie enerzijds en de vrije uitoefening daarvan anderzijds door de hele geschiedenis van de Verenigde Staten heen discussie is blijven bestaan en dat de balans nu eens naar de ene kant, dan weer naar de andere kant is doorgeslagen. Globaal kunnen in de Amerikaanse kerk-staatverhoudingen ten minste drie fasen worden onderscheiden.⁶

Het verbod van de verlening van een voorkeursstatus aan religie dat in het Eerste Amendement is neergelegd, verhinderde niet dat er – mede onder invloed van de religieuze opwekkingsbeweging van de ‘Second Great Awakening’ (1790-1840), waaraan onder andere de naam verbonden is van de Presbyteriaanse predikant Charles Finney – gedurende ruim 150 jaar na de aanneming daarvan sprake zou zijn van een informele *establishment* van het (blanke) protestantisme. Dit kwam bijvoorbeeld tot uitdrukking in gebed en Bijbellesing op de *common schools* van de staat.

Aan deze periode van een informele voorkeursstatus kwam een einde na de Tweede Wereldoorlog. Dit valt onder andere af te lezen uit een serie uitspraken van het Amerikaanse Hooggerechtshof, waaronder *Engel t. Vitale* (1962) en *Abington School District t. Schempp* (1963). In deze twee beslissingen bepaalde het Hof met acht tegen één stemmen, dat noch een door de staat geschreven gebed noch het Onze Vader en een Bijbellesing onderdeel mochten uitmaken van het curriculum van door de overheid bestuurde en bekostigde scholen. In de eerste zaak oordeelde het Hof, dat als gevolg van het Eerste Amendement ‘in this country it is no part of the business of government to compose official prayers for any group of the American people to recite as a part of a religious program carried on by government’.⁷ Een jaar later stelde het Hof dat het bij het Onze Vader en een Bijbellesing ging om ‘religious exercises, required by the States in violation of the command of the First Amendment that the Government maintain strict neutrality, neither aiding nor opposing religion.’⁸ Het feit dat deelname aan de godsdienstoefeningen op vrijwillige basis ge-

schiedde, deed daarbij niet ter zake.

Voor deze – thans definitieve – *disestablishment* van religie was in feite reeds de toon gezet in de uitspraak in de zaak *Everson t. Board of Education* uit 1947, waarin het Hof in algemene zin verklaarde dat ‘[n]o tax in any amount, large or small, can be levied to support any religious activities or institutions, whatever they may be called, or whatever form they may adopt to teach or practice religion. [...] In the words of Jefferson, the clause against establishment of religion by law was intended to erect “a wall of separation between Church and State”.’⁹

In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw is vervolgens geleidelijk aan de vraag opgekomen of de constitutioneel op zichzelf gerechtvaardigde *disestablishment* van het protestantisme niet is doorgeslagen in een marginalisering van de publieke rol van het geloof in het algemeen.¹⁰ Daarmee zou er toch weer sprake zijn van de verlening van een voorkeursstatus, wat nu wel wordt aangeduid als het sektarisch secularisme. Het zijn bewegingen als de *Moral Majority* en *Christian Coalition* die er als geen ander in zijn geslaagd deze problematiek op de politieke agenda te krijgen en daarmee de derde fase in de Amerikaanse kerk-staatverhoudingen in te luiden. De titels van twee in de noten genoemde boeken geven de verschuiving fraai aan: respectievelijk *The naked public square* (1984) en *Religion returns to the public square* (2003).

De rel rond de fastfoodketen Chick-Fil-A kan enerzijds worden geïnterpreteerd als uitdrukking van deze nieuwe, vrijmoediger omgang met de rol van religie in het publieke domein, anderzijds als duidelijke indicatie van het ongemak waartoe dit aanleiding kan geven bij de waarschijnlijk mede als gevolg hiervan recentelijk eveneens in assertiviteit toegenomen seculiere stroming in de Amerikaanse samenleving. Ook de recente verontwaardiging onder Amerikaanse rooms-katholieke organisaties over de moeite die zij ervaren bij het verkrijgen van uitzonderingen op de aan te bieden pakketten in het kader van Obama’s zorgwetgeving voor onderdelen waartegen zij principiële bezwaren hebben, zoals abortus, sterilisatie en voorbehoedsmiddelen, vormt een duidelijke uitdrukking van de aanhoudende *culture war*.¹¹

Rechterlijke verdeeldheid

Gegeven deze gepolariseerde maatschappelijke constellatie, is het weinig verwonderlijk dat het Amerikaanse Hooggerechtshof er de afgelopen decennia

A Het gebed luidde: ‘Almighty God, we acknowledge our dependence upon Thee, and we beg Thy blessings upon us, our parents, our teachers and our country.’

een harde dobber aan heeft gehad om heldere lijnen uit te zetten op het terrein van de (onderlinge verhouding van de) 'essentiële rechten en vrijheden' van godsdienst. Op het traditioneel zo sterk in het oog springende onderwijsgebied is dat misschien nog relatief het beste gelukt. In elk geval heeft het Hof daar in zijn meest recente jurisprudentie enerzijds vastgehouden aan een relatief strikte interpretatie van de scheiding van kerk en staat gedurende schooltijd. Anderzijds heeft het voor, tussen en na lesuren juist ruimte gecreëerd voor vrijwillige godsdienstige activiteiten door zowel scholieren als hun ouders en andere betrokkenen, inclusief in voorkomende gevallen de financiering daarvan, met een beroep op het principe van religieuze gelijkheid.¹²

Ten aanzien van bijvoorbeeld religieuze symbolen in het publieke domein, is het beeld dat de jurisprudentie laat zien diffuser. Zo kreeg het Hoogerechtshof in de zaak *Stone t. Graham* (1980) een wet uit Kentucky voorgelegd die van openbare scholen vereiste dat zij de Tien Geboden zouden tonen in de klaslokalen. Net als de Italiaanse regering in de zaak-*Lautsi* over kruisbeelden in klaslokalen van openbare scholen, trachtte Kentucky ter rechtvaardiging hiervan een 'secular legislative purpose' aan te tonen door te stellen dat scholen ertoe verplicht waren om onder de afbeelding in kleine letters te schrijven: 'The secular application of the Ten Commandments is clearly seen in its adoption as the fundamental legal code of Western Civilization and the Common Law of the United States.' Het Hoogerechtshof liet zich hierdoor niet overtuigen en bepaalde met vijf tegen vier stemmen dat de regering met deze maatregel in feite religie ondersteunde en dat deze daarmee inconstitutioneel was. Volgens het Hoogerechtshof schond de wet het verbod een religie te vestigen uit het Eerste Amendement. Een van de 'dissenters', toenmalig opperrechter Rehnquist, waarschuwde evenwel dat '[t]he Establishment Clause does not require that the public sector be insulated from all things which may have a religious significance or origin.'¹³ Vier jaar later bepaalde het Hof bovendien in *Lynch t. Donnelly* (1984) dat een kerststal die de stad Pawtucket, R.I. had geplaatst op een gemeentelijk plein constitutioneel door de beugel kon. Het Hof stelde dat de stal slechts de historische oorsprong tot uitdrukking bracht van de feestdag, die overigens zowel een seculiere als een religieuze betekenis kende. Onder deze omstandigheden viel het plaatsen van de stal in redelijkheid niet te beschouwen als een poging door de staat om het

christendom voor te trekken.¹⁴

Het Amerikaanse Hoogerechtshof heeft sinds deze twee beslissingen uit de jaren tachtig nog diverse andere deels conflicterende en inconsistente uitspraken gedaan. Telkens kende het daarbij het nodige gewicht toe aan de specifieke geschiedenis en context van het betreffende symbool. Het hieruit resulterende gebrek aan duidelijke richtlijnen weerspiegelt de diepe verdeeldheid binnen het Hoogerechtshof ter zake.¹⁵

Nu bestaat deze verdeeldheid op zichzelf ook binnen andere rechterlijke colleges, waaronder het Europese Hof voor de Rechten van de Mens, maar toch zegt het wel iets dat bijvoorbeeld de voormalige Canadese opperrechter Dickson van mening was dat de Amerikaanse jurisprudentie inzake godsdienstvrijheid in zijn land niet met de nodige terughoudendheid moest worden toegepast. Met name het verbod een religie te vestigen uit het Eerste Amendement achtte hij 'a principle which can only further obfuscate an already difficult area of the law'.¹⁶ Eveneens een teken aan de wand is dat in het eerdergenoemde handboek de internationale normen en jurisprudentie ten aanzien van de godsdienstvrijheid inmiddels ten voorbeeld worden gesteld aan de Verenigde Staten.¹⁷

Tot besluit

Meer in het algemeen lijken de Verenigde Staten, evenals tal van andere westerse landen waaronder Nederland, voor de keuze te staan tussen twee benaderingen van pluralisme die onder andere de Britse filosoof John Gray binnen het liberalisme heeft geschetst: 'In one, toleration is justified as a means to truth. In this view, toleration is an instrument of rational consensus, and a diversity of ways of life is endured in the faith that it is destined to disappear. In the other, toleration is valued as a condition of peace, and divergent ways of living are welcomed as marks of diversity in the good life. The first conception supports an ideal of ultimate convergence on values, the latter an ideal of *modus vivendi*.'¹⁸ Gray zelf voegde daar direct aan toe: 'Liberalism's future lies in turning its face away from the ideal of rational consensus and looking instead to *modus vivendi*.'¹⁹

Voor een dergelijk door het ideaal van *modus vivendi* gedreven liberalisme vormt in de Verenigde Staten niet langer de waarborging van de scheiding van kerk en staat de grootste bron van zorg, maar het bereiken van een nieuw evenwicht tussen het samenstel van zogeheten 'essentiële rechten en vrij-

heden' van godsdienst, waaronder de godsdienstvrijheid zelf. Onder meer de recente rel rond fastfoodketen Chick-fil-A laat zien dat Amerika nog niet zover is.

Toch heeft het land ten minste een punt voor op bijvoorbeeld Nederland. Een absolute constante door de Amerikaanse geschiedenis is tot op heden gevormd door de erkenning dat de godsdienstige rechten en vrijheden een dermate eigen karakter kennen, dat zij afzonderlijke constitutionele en andere bescherming behoeven. In Nederland is dit inzicht inmiddels aan duidelijke erosie onderhevig.²⁰ In de Verenigde Staten leeft het besef nog sterk dat het Eerste Amendement ook daadwerkelijk het *Eerste* en dus belangrijkste Amendement is. Pas recentelijk ontstaat ook in de Verenigde Staten enige discussie over de vraag of de godsdienstige rechten en vrijheden niet gevat kunnen worden onder de meer algemene vrijheden van meningsuiting en vereniging.²¹

Het eventuele doorzetten van deze tendens zou een historisch gezien zeer wezenlijk bestanddeel van het Amerikaanse constitutionele experiment in de waagschaal stellen, met vooraan nog onbekende gevolgen voor onder meer de niet onaanzienlijke invloed van het land op het terrein van de godsdienstvrijheid buiten de eigen landsgrenzen. De ontwikkeling valt evenmin bezwaarlijk als liberaal te kwalificeren. Immers, voor wie oprecht gelooft in vrijheid van eenieder, vormt het recht van eenieder om volgens zijn oprecht religieus of ander geloof in vrijheid te leven daar een onlosmakelijk onderdeel van. Wie de godsdienstvrijheid wil afschaffen of beperken, ondermijnt daarmee niet alleen het religieuze pluralisme en de religieuze gelijkheid, maar zet tevens de bijl in het fundament van de open samenleving in Nederland dan wel de Verenigde Staten.²²

Hans-Martien ten Napel is als universitair docent werkzaam bij het departement Publiekrecht, afdeling Staats- en Bestuursrecht, van de Universiteit Leiden.

Noten:

- 1) Vergelijk: R. Douthat, 'Defining religious liberty down', *The New York Times*, 28 juli 2012.
- 2) Voor de essentiële rechten en vrijheden zie: J. Witte Jr. en J.A. Nichols, *Religion and the American constitutional experiment*, Boulder, Colorado, 2011, hoofdstuk 3.
- 3) M.A. Hamilton, 'The calvinist paradox of distrust and hope at the constitutional convention', in: M.W. McConnell, R.F. Cochran Jr. en A.C. Carmella (red.), *Christian perspectives on*

legal thought, New Haven en Londen, 2001, pp. 293-306, aldaar p. 301.

- 4) Voor de stromingen zie: Witte Jr. en Nichols, *Religion and the American constitutional experiment*, hoofdstuk 2.
- 5) *Ibidem*, hoofdstuk 3.
- 6) Vergelijk E.J. Dionne Jr., 'Foreword', in: H. Hecl en W.M. McClay (red.), *Religion returns to the public square. Faith and policy in America*, Baltimore en Londen, 2003, pp. xi-xvii, aldaar pp. xiii-xiv.
- 7) *Engel t. Vitale*, 370 U.S. 421, aldaar p. 425 (1962).
- 8) *Abington School District t. Schempp*, 374 U.S. 203, aldaar p. 225 (1963).
- 9) *Everson t. Board of Education*, 330 U.S. 1, aldaar p. 16 (1947).
- 10) Vergelijk R.J. Neuhaus, *The naked public square. Religion and democracy in America*, Grand Rapids, Michigan, 1984.
- 11) Vergelijk: United States Conference of Catholic Bishops, Ad Hoc Committee for Religious Liberty, 'Our first, most cherished liberty. A statement on religious liberty'. [Http://www.usccb.org/issues-and-action/religious-liberty/our-first-most-cherished-liberty.cfm/](http://www.usccb.org/issues-and-action/religious-liberty/our-first-most-cherished-liberty.cfm/).
- 12) Witte Jr. en Nichols, *Religion and the American constitutional experiment*, hoofdstuk 8.
- 13) *Stone t. Graham*, 449 U.S. 39, aldaar pp. 45-46 (1980).
- 14) *Lynch t. Donnelly* 465 U.S. 668 (1984).
- 15) Vergelijk H.-M.Th.D. ten Napel, 'Beyond *Lautsi*: An alternative approach to limiting the government's ability to display religious symbols in the public workplace', in: K. Alidadi, M.-C. Foblets en J. Vrieling (red.), *A test of faith? Religious diversity and accommodation in the European workplace*, Farnham, Surrey, 2012, pp. 87-99, aldaar pp. 93-95.
- 16) I.T. Benson, 'The freedom of conscience and religion in Canada: Challenges and opportunities', *Emory International Law Review*, 21, 2007, pp. 111-166, aldaar p. 126.
- 17) Witte Jr. en Nichols, *Religion and the American constitutional experiment*, hoofdstuk 12.
- 18) J. Gray, *Two faces of liberalism*, New York, NY, 2000, p. 105. Vergelijk ook I.T. Benson, 'The case for religious inclusivism and the judicial recognition of religious associational rights: A response to Lenta', *Constitutional Court Review*, 1, 2008, pp. 297-312, aldaar pp. 298-304.
- 19) Gray, *Two faces of liberalism*, p. 105.
- 20) Zie bijvoorbeeld: P. de Beer, 'De paradox van de godsdienstvrijheid', in: H.M.A.E. van Ooijen e.a. (red.), *Godsdienstvrijheid, afschaffen of beschermen?*, Leiden, 2008, pp. 5-10.
- 21) Witte Jr. en Nichols, *Religion and the American constitutional experiment*, p. xv.
- 22) Vergelijk: F.H. Karim Theissen en H.-M.Th.D. ten Napel, 'Oprecht geloven in vrijheid. Bloemlezing van een grondrecht onder vuur', *Ars Aequi*, 61, 2012, pp. 182-187.

DE HERVORMING VAN HET BRITSE HOGERHUIS EN DE HERINDELING VAN KIESDISTRICTEN IN HET VERENIGD KONINKRIJK

– Mark van de Velde –

Ondanks het feit dat de hervormingen van het Britse Hogerhuis onderdeel vormden van het regeerakkoord, hebben de *conservatives* afgelopen zomer tegen de hervormingsvoorstellen gestemd. Daarmee is de Britse regeringscoalitie onder druk komen te staan. Maar hoe zit het Britse politieke systeem nu precies in elkaar en hoe zijn deze ontwikkelingen te duiden? Mark van de Velde zet in onderstaande bijdrage de geschiedenis van het Britse politieke systeem uiteen. Hij analyseert daarbij de recente politieke ontwikkelingen in het Verenigd Koninkrijk en stelt dat het uitblijven van hervormingen vanuit liberale optiek teleurstellend is.

In *Considerations on Representative Government* beweert de Britse filosoof John Stuart Mill dat in een goed functionerende democratie het vraagstuk van een eenkamerstelsel of een tweekamerstelsel niet bijster relevant is. Specifiek over de situatie in eigen land schrijft hij: 'I cannot believe that, in a really democratic state of society, the House of Lords would be of any practical value as a moderator of democracy.'¹

Het is natuurlijk gissen naar wat Mill zou hebben gevonden van de kwaliteit van de tegenwoordige Britse democratie en of hij nog een rol voor het Britse Hogerhuis zou hebben gezien. Zo wel, dan was hij misschien niet eens zo ontevreden geweest over de huidige samenstelling van het Hogerhuis. Uit uitgebreide analyse van de expertise en de ervaring van de Lords kon namelijk geconcludeerd worden dat zij vaak behoren tot de beroepsgroepen die Mill graag in het Hogerhuis vertegenwoordigd zag, zoals rechters en prominente oud-politici. Alleen aan hoge legerofficieren is een groot gebrek.² Mill vond het belangrijk dat het Hogerhuis een andere samenstelling heeft dan het Lagerhuis: 'If one House represents popular feeling, the other should represent personal merit, tested and guaranteed by actual public service, and fortified by practical experience. If one is the People's Chamber, the other should be the Chamber of Statesmen; a council composed of all living public men who have passed through important political offices or employments.'³

Mill vond het bedenkelijk dat Hogerhuiszetels geërfd konden worden, maar suggereert nergens dat de leden van het Hogerhuis rechtstreeks door het volk gekozen moeten worden. En juist die directe

verkiezingen houden de Britse politieke gemoeden, en met name de Liberal Democrats onder leiding van Nick Clegg, bezig. Wat hun zorgen baart is niet zozeer de kundigheid van de Lords, maar de wijze waarop zij worden verkozen. Of beter: *niet* worden verkozen, want een meerderheid van de Lords is benoemd. Ongeveer 630 van de in totaal 750 Lords zijn zogeheten *life peers*: voor het leven benoemd door in theorie de kroon en in de praktijk de premier.⁴ Naast de *life peers* hebben maximaal 26 (aarts)bisschoppen van de *Church of England* zitting in het Hogerhuis, de zogenoemd *Lords Spiritual*. Tot slot zijn er 92 gekozen *peers* (*elected hereditary peers*), een resultaat van de ingrijpende Hogerhuishervorming uit 1999. Toen werd een einde gemaakt aan een gebruik dat velen onverenigbaar achtten met de essentie van democratie, namelijk de erfbaarheid van parlementszetels. Het aantal van 700 *hereditary peers* dat recht had op een zetel werd teruggesnoeid naar 92 *elected hereditary peers*, waarbij 'elected' slaat op de verkiezing door collega-leden van het Hogerhuis en geenszins op verkiezing door het volk. Hoe dan ook, het is een wonderlijk feit dat alleen deze 92 erfelijke Lords kunnen zeggan gekozen te zijn.

Historische missie

Al meer dan een eeuw doen de liberalen hun best om de leden van het Hogerhuis via directe verkiezingen gekozen te krijgen. In 1911 voerde de Liberal Party, in sommige opzichten de voorganger van de Liberal Democrats, de *Parliament Act 1911* in die het vetorecht van de Lords aan banden legde. In de inleiding op die wet staat dat het de bedoeling is dat het Hogerhuis op termijn wordt vervangen door 'a

Second Chamber constituted on a popular instead of hereditary basis, but such substitution cannot be immediately brought into operation.⁵

De indianers van de *Parliament Act 1911* waren zich als geen ander bewust van de traagheid die gepaard gaat met fundamentele hervormingen van het staatsbestel, deels het gevolg van het genoegen waarmee de (overwegend conservatieve) Lords het liberale Lagerhuis dwarszaten. Maar dat ruim een eeuw nog steeds gebakkeleid wordt over het Hogerhuis zou hun waarschijnlijk toch verbazen. De negentiende en vroeg twintigste eeuw was namelijk een bloeitijd van het Lagerhuis. Door de gestage uitbreiding van het (mannen)kiesrecht en de grondige hervorming van de kiesdistricten – die tegemoet kwam aan de drastisch gewijzigde bevolkingsspreiding – verschoof het politieke zwaartepunt naar het Lagerhuis. Het was aan het begin van de twintigste eeuw niet denkbeeldig dat de machtserosie van het Hogerhuis zou doorzetten, met grote gevolgen voor zijn functioneren of zelfs voortbestaan.

Dat het zo ver niet gekomen is, ligt niet aan een gebrek aan hervormingsdrang op papier. Het Hogerhuis houdt zelf nauwkeurig bij wat er zoal aan hervormingen is voorgesteld.⁶ Alleen al deze eeuw zijn er zeven parlementaire rapporten verschenen, die twee zaken gemeen hadden met voorgaande rapporten: ten eerste dat de voorstellen, op enkele marginale wijzigingen na, zijn verworpen; ten tweede dat elk 'nieuw' rapport voorstellen bevatte die al eens eerder zijn ingebracht. Inzake Hogerhuishervormingen is zelden iets nieuws onder de zon.

Ondanks de gerechtvaardigde scepsis over het zoveelste voorstel, waren er redenen om aan te nemen dat plannen van de coalitieregering Cameron-Clegg wel de eindstreep zouden halen. Ten eerste was de hervorming van het Hogerhuis onderdeel van het regeerakkoord, een hoogst ongebruikelijk document in de Britse parlementaire geschiedenis: 'We will establish a committee to bring forward proposals for a wholly or mainly elected upper chamber on the basis of proportional representation. [...] In the interim, Lords appointments will be made with the objective of creating a second chamber that is reflective of the share of the vote secured by the political parties in the last general election.'⁷ In de bewoordingen 'proportional representation' en 'share of the vote' is moeiteloos de inbreng van de Liberal Democrats te herkennen, wier politieke invloed door de eigenaardigheden van het Britse kiesstelsel steevast ver achterblijft bij hun stemmenaandeel.

Onder 'normale' parlementaire omstandigheden heeft één partij de absolute meerderheid in het Brit-

se Lagerhuis, maar de verkiezingen in 2010 maakten een coalitieregering noodzakelijk. Als enige regeringspartij was het voor Labour of de Conservative Party eenvoudiger om terug te komen op gedane beloftes dan in een coalitie met een partij (Liberal Democrats) die al decennialang strijdt voor kiesstelselhervormingen. Daarnaast hadden alle drie partijen in hun verkiezingsprogramma uit 2010 een passage opgenomen waarin zij pleitten voor een geheel of grotendeel gekozen Hogerhuis. Met wat goede politieke wil zou er dus 'Kamerbrede' steun kunnen zijn voor afschaffing van de benoemde Lords.

Gestrand in het Lagerhuis

Na nog weer een aantal rapporten en consultatierondes diende de coalitieregering in de laatste week van juni een wetsvoorstel in, met als belangrijkste punten: 80 procent van de Hogerhuisleden wordt gekozen, 20 procent wordt benoemd op onpartijdige basis; het aantal Lords wordt teruggebracht naar 450; elke vijf jaar wordt, gelijktijdig aan de verkiezingen voor het Lagerhuis, één derde (150) van de Lords gekozen in acht grote districten; het aantal Lords Spiritual (bisschoppen van de Anglicaanse kerk) wordt verlaagd van 26 naar 12; nieuwe Lords dienen maximaal één termijn van vijftien jaar; de bevoegdheden van het House of Commons en het House of Lords blijven ongewijzigd; en er komt geen referendum over de Hogerhuishervorming.

De inkt van het voorstel was nog niet droog of er brak een storm van protest los, ondanks het feit dat premier David Cameron de plannen zei te steunen en ondanks de verkiezingsbeloftes van Labour en de Conservative Party. Boris Johnson, de conservatieve burgemeester van Londen en vaak getipt als opvolger van Cameron, gebruikte zijn column in de *The Daily Telegraph* om het voorstel belachelijk te maken: 'This plan is a bunch of tidy-minded Lib Dem nonsense. [...] Clegg's scheme needs to be liquidated, vaporised and generally terminated with extreme prejudice.'⁸ Een van zijn argumenten was dat politici zich in tijden van crisis maar beter kunnen bezighouden met de economie. 'However, it is doubtful whether the economy would benefit from the undivided attention of politicians', luidde het nuchtere commentaar van *The Economist* – groot voorstander van de Hogerhuishervorming.⁹

Tijdens de stemming in het Lagerhuis werd de wet over de Hogerhuishervorming weliswaar niet geliquideerd, maar tot grote woede van Cameron stemden maar liefst 91 Tories tegen, de grootste opstand in eigen gelederen sinds de coalitie in 2010 van start ging.¹⁰ Deze tegenslag aan het begin van

het parlementaire traject deed Cameron besluiten om het voorstel voorlopig van tafel te halen, wat als een mokerslag aankwam bij de LibDems. Na het voor hen rampzalig verlopen referendum over de kiesstelselwijziging ten behoeve van het Lagerhuis dreigt dit de tweede grote nederlaag van de Liberal Democrats te worden op het terrein van parlementaire modernisering.^{A, 11} Nick Clegg en David Cameron houden stug vol dat hun coalitie haar termijn gaat volmaken – de Conservative Party noch de Liberal Democrats staan er in de peilingen goed voor –, maar de stroom speculaties over de positie van LibDem-leider Clegg en de houdbaarheid van de coalitie zwelt aan.

Districtsgrenzen

Het is ironisch dat de wraakoefening van Nick Clegg kwam in de gedaante van een blokkade van een andersoortige kiesstelselhervorming. Het Britse districtenstelsel noodzaakt periodieke herzieningen van de districtsgrenzen om te voorkomen dat er in sommige districten te veel of juist te weinig kiezers wonen. De wet schrijft namelijk voor dat een district 72.810 tot 80.473 kiezers moet omvatten.¹² Het coalitievoornemen was om met de herziening van de districtsgrenzen tegelijk het aantal districten te verkleinen van 650 naar 600. Het Britse Lagerhuis is op dit moment, op de parlementen van China en Noord-Korea na, het grootste ter wereld. Het is tevens het enige Lagerhuis ter wereld dat minder leden heeft dan het Hogerhuis.¹³

De kiesdistricten met een te groot en een te klein electoraat zijn niet evenredig verdeeld over het Verenigd Koninkrijk. Van de 100 kleinste districten (in termen van kiezers) liggen er 36 in Wales, waarbij bedacht moet worden dat Wales in totaal slechts 40 districten telt. Wales is in het Britse parlement dus zwaar oververtegenwoordigd. Een punt van kritiek op de nog onvoltooide herziening is dat bij het trekken van de districtsgrenzen de bestaande electorale populaties als uitgangspunt worden genomen en niet wordt gekeken naar de bevolkingstrends in de districten. Het gevolg is dat er binnen relatief korte tijd opnieuw grote verschillen in de omvang van kiezerspopulatie per zetel kunnen ontstaan.¹⁴ Het herzieningsproces duurt bovendien zo lang (tot wel zeven jaar) dat tegen de tijd dat er voor het eerst verkiezingen worden gehouden in overeenstemming

met de nieuwe grenzen de electoraten al weer van omvang zijn veranderd. Sinds het begin van het voorgaande herzieningsproces en de eerstvolgende verkiezing was het electoraat in sommige districten met 16 procent gegroeid en in andere districten met 14 procent gekrompen.^{B, 15} Dat knaagt aan de democratische legitimiteit van het stelsel.

Het herindelen van districten is voor politieke partijen een risicovolle zaak, want het is alles of niets in de Britse enkelvoudige districten, die met een relatieve meerderheid kunnen worden gewonnen. De voorlopige rapporten van de *boundaries commissions* geven aanleiding om te denken dat de Conservative Party het meeste en de LibDems het minste garen zou spinnen bij de herziening. Op de 50 zetels die het Lagerhuis zou moeten inleveren, zitten naar schatting momenteel 15 leden van de Conservative Party, 18 van Labour en 14 van de Liberal Democrats.¹⁶ Omdat de laatsten op dit moment 57 zetels hebben (tegen 306 voor de Conservatieven en 258 voor Labour) kan de herziening, in relatieve termen, voor de LibDems dramatisch uitpakken. Dit is tevens de reden dat conservatieven, ondanks het dreigement van Clegg om tegen te stemmen, de herziening toch willen doorzetten. Het enthousiasme van de conservatieven voor de coalitie met de LibDems was immers nooit erg groot en velen zouden het van harte toejuichen als hun partij in de toekomst weer een 'normale' parlementaire meerderheid kan behalen.

Conclusie

Het verwijt dat Clegg een uit democratisch oogpunt wenselijke herziening van de districtsgrenzen blokkeert omwille van partijpolitiek gewin is niet helemaal ongegrond. Toch bleef hem weinig anders over. De succesvolle oppositie van prominente Tories tegen de Hogerhuishervorming volgt namelijk op hun keiharde campagne, vorig jaar, tegen een voorzichtige stap op weg naar een evenrediger kiesstelsel waarvoor de LibDems al sinds jaar en dag strijden. Het partijpolitieke spel rond de districtsgrenzen, waaraan zij nu dus volop meedoen, is voor voorstanders van de evenredige vertegenwoordiging het beste bewijs dat er iets niet deugt aan het Britse districtenstelsel. Natuurlijk is het geen goede zaak dat de omvang van het electoraat per kiesdistrict aanzienlijk kan blijven verschillen, maar de opwinding van de conservatieven over schade aan de democratie is vanuit Nederlands perspectief enigszins

A Formeel moet de Britse regering in september, na afloop van het zomerreces, nog een officieel standpunt innemen over de toekomst van de *House of Lords Reform Bill*, maar het staat vrijwel vast dat de *Bill* wordt ingetrokken.

B De grootste krimpdistricten liggen bijna allemaal in het noorden van Engeland. Het zeer snel groeiende district Manchester Central is een uitzondering.

vreemd. Zij verdedigden in 2011 namelijk te vuur en te zwaard het bestaande kiesstelsel, waarin een partij met soms slechts een derde van de stemmen een riant parlementaire meerderheid kan behalen.

Met het afschieten van zowel de hervorming van het Hogerhuis als van het kiesstelsel zijn niet alleen twee voor de LibDems wezenlijke punten uit het coalitieakkoord getorpedeerd. Ook voor aanhangers van het liberalisme in den brede is het een teleurstellende ontwikkeling. Een Hogerhuis dat grotendeels bestaat uit ongekozen, voor het leven benoemde leden staat haaks op het liberale denken over de representatieve democratie waarin de wetgevende macht verantwoording schuldig is aan de kiezer. Een ander pijnpunt, dat door de hervorming overigens niet zou worden weggenomen, is de aanwezigheid van de Lords Spiritual (bisschoppen van de Anglicaanse kerk). Het Verenigd Koninkrijk is de enige democratie waarin afgevaardigden van de staatskerk automatisch recht hebben op vertegenwoordiging in het parlement. Dat de Anglicaanse kerk vertegenwoordigers heeft in het Hogerhuis valt moeilijk te rijmen met het multireligieuze dan wel seculiere karakter van de Britse maatschappij en botst met het liberale vereiste dat de staat alle levensovertuigingen neutraal tegemoet dient te treden, zonder aan deze of gene religieuze groepering politieke privileges toe te kennen.

Mark van de Velde is wetenschappelijk medewerker van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting.

Noten:

- 1) J.S. Mill, *The collected works of John Stuart Mill, volume XIX – Essays on politics and society part 2*, 1859. <http://www.oll.libertyfund.org/>.
- 2) M. Russell en M. Benton, *Analysis of existing data on the breadth of expertise and experience in the House of Lords. Report to the House of Lords Appointments Commission*, maart 2010. <http://www.lordsappointments.independent.gov.uk/>.
- 3) Mill, *The collected works of John Stuart Mill*.
- 4) House of Lords Briefing, *Membership types of member routes to membership parties and groups*. <http://www.parliament.uk/>.
- 5) Parliament Act 1911. <http://www.legislation.gov.uk/>.
- 6) *Bibliography on Lords Reform*, 26 april 2012 (Library notes LLN 2012/014); *House of Lords Reform: Chronology 1900-2010*, 21 juli 2011 (Library notes LLN 2011/025).
- 7) *The Coalition: our programme for government*, p. 27.
- 8) *The Daily Telegraph*, 25 juni 2012.
- 9) *The Economist*, 14 juli 2012.
- 10) *The Guardian*, 11 juli 2012.
- 11) M. van de Velde, 'De kiezer heeft altijd gelijk (maar krijgt niet altijd zijn zin). Over de verworpen plannen voor hervorming van het Britse kiesstelsel', *Vrijpostig*, 6 (3), 2011. <http://www.teldersstichting.nl/>.
- 12) Boundary Commission for England. <http://www.consultation.boundarycommissionforengland.independent.gov.uk/>.
- 13) Kerncijfers over parlementen wereldwijd zijn te vinden in de database van de Inter-Parliamentary Union. <http://www.ipu.org/>.
- 14) R. McIlveen, *Local seats for local people? Reviewing the boundary review*, Policy Exchange research note, 2010. <http://www.policyexchange.org.uk/>.
- 15) McIlveen, *Local seats for local people?*, pp. 19-21.
- 16) *The Guardian*, 6 juni 2011.

OVER DE UITDIJENDE CIRKEL VAN DE MORAALEN EN POLITIEK

– Floris van den Berg –

Welke positie nemen dieren in binnen het huidige politiek-maatschappelijk discours? Bestaat er zoiets als dierenrechten? En zo ja, (hoe) moeten deze in de Grondwet verankerd worden? In onderstaande bijdrage geeft Floris van den Berg op prikkelende wijze vanuit liberaal perspectief antwoord op bovenstaande vragen. Hij stelt daarbij dat ‘veganisme geen hobby is, maar een morele plicht’.

De intensieve veehouderij, die veel dieren leed veroorzaakt en die een grote bijdrage levert aan milieuvervuiling, is een urgent maatschappelijk, moreel en politiek probleem. Dat is de ongemakkelijke uitkomst van reflectie over de mens-dierrelatie. Er zijn ten minste twee argumenten tegen de (intensieve) veeteelt en consumptie van dierlijke producten: dierenleed en schade aan het milieu. De intensieve veehouderij levert een grote bijdrage aan een lange lijst milieuproblemen: uitstoot van broeikasgassen (methaan), ontbossing (landbouwgronden gaan bijvoorbeeld ten koste van immense stukken bos, zoals in Brazilië), vervuiling door mest, gevaar voor resistente virussen ten gevolge van overvloedig antibioticagebruik, een enorme hoeveelheid zoetwaterverbruik, concurrentie van voedsel voor dieren en mensen. Veeteelt brengt schade toe aan dieren, mensen in de derde wereld (die een groot deel van de negatieve gevolgen van de dierindustrie dragen) en toekomstige generaties. In deze bijdrage ga ik in op het argument van het dierenleed. Echter, wie dit niet overtuigend vindt rest nog altijd het andere probleem van de milieuvervuiling van de intensieve veehouderij. De conclusie dat intensieve veehouderij een groot moreel probleem is en daarom afgeschaft dient te worden, is hoe dan ook onontkoombaar.

‘Politiek gaat over mensen, met name de mensen die in een bepaald land wonen en op een bepaald tijdstip: politiek gaat over burgers hier en nu.’ Dat is het paradigma waarbinnen politieke en politiek filosofische discussies plaatsvinden. Althans zo was het tot voor kort. Sinds de Partij voor de Dieren in november 2006 met twee zetels in de Tweede Kamer vertegenwoordigd is, worden dierenrechten regelmatig op de politieke agenda gezet. Ook andere politieke partijen nemen soms diergereleerde zaken op. Een fundamentele ethische en politiek filosofie-

sche vraag is: Wie vallen er binnen de morele cirkel?, of, anders gezegd: Wie horen er bij de morele club? En wat is het criterium om te bepalen wie er bij de morele club hoort? Het standaard antwoord is dat politiek en ethiek gaan over mensen, want mensen zijn met rede begiftigd en kunnen reflecteren over goed en kwaad. Dat is ook een van de redenen dat vrouwen lange tijd van de politiek uitgesloten waren, immers de consensus was dat vrouwen niet met rede begiftigd waren en zodoende ook geen (politieke) rechten konden hebben.^A Historisch gezien zijn ethiek en politiek een zaak van en voor witte christelijke heteroseksuele mannen met financiële onafhankelijkheid; dit was het standaard morele discours. Vrouwen, kinderen, homoseksuelen,^B armen, niet-blanken, hadden een lagere politieke en morele status en rechtspositie. Atheïsten en homoseksuelen waren zelfs helemaal uitgesloten van rechten. Sinds de Verlichting is in de achttiende eeuw een trend waarneembaar naar een uitdijende cirkel van de moraal. Die uitdijende cirkel heeft twee dimensies. Enerzijds is er de ideologische uitbreiding van de morele cirkel. Anderzijds is er de praktische en politieke uitbreiding van de morele cirkel, die traag achter de ideologische uitbreiding aankomt. Een belangrijke punt in de morele ontwikkeling van de mensheid is de *Déclaration des droits de l’homme et du citoyen* uit 1789 waarin voor het eerst werd verklaard dat alle mannen (inderdaad: mannen) moreel gelijkwaardig zijn. Dus niet alleen blanke mannen, maar ook de donker gekleurde mannen die in grote aantallen als slaven werden gehouden. Dit heeft uit-

A In Nederland mochten vrouwen voor het eerst stemmen in 1922.

B Sinds 2001 mogen homoseksuelen in Nederland huwen.

eindelijk geleid tot de afschaffing van de slavernij.^C Nu is het voor ons onvoorstelbaar dat ooit werd gedacht dat mensen met een andere huidskleur moreel inferieur waren aan blanke mensen en dat deze mensen daarom als slaven uitgebuit konden worden. Nu de morele cirkel groter is, is het bijna onmogelijk om je voor te stellen dat slavernij ooit moreel geaccepteerd was. Toch was het voor de meeste mensen een morele blinde vlek dat slavernij onethisch is. Door denkers uit de Verlichting is de morele cirkel eerst ideologisch en later ook praktisch verbreed. De Engelse filosoof A.C. Grayling beschrijft in zijn boek *Towards the light of liberty* morele vooruitgang. De uitdijende morele cirkel is geïnitieerd door de Verlichting ten gevolge van een autonome ethiek, los van de autoriteit van de kerk en de gevestigde orde, en gaat uit van de vrijheid van het individu. Die ontwikkeling ging moeizaam, alle vrijheden zijn bevochten op de gevestigde orde en met name het christendom was een constante rem op de morele vooruitgang, of het nu gaat om de emancipatie van slaven, vrouwen, homoseksuelen, vrijheid van expressie, democratie, stemrechtuitbreiding – het geïstitutionaliseerde christendom is altijd een rem geweest, zoals het dat nog steeds is, net als andere religies, en met name de islam.

De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM) uit 1948 is een gedenkwaardig monument in de geschiedenis der mensheid. Grote verschillen met de verklaring uit 1789 is, dat de UVRM *universeel* is, en niet nationaal, en dat er ook gelijkberechtiging is voor vrouwen.^D Artikel 1 luidt: 'Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren.' Het is hartverwarmend dat dit document door een groot aantal landen is ondertekend. Echter, het document heeft maar beperkte juridische en politieke invloed.¹ Ideologisch gezien is het een magnifieke prestatie. Nooit eerder is het zo duidelijk verwoord dat alle mensen moreel gelijk zijn, en daarom rechten hebben en dat die rechten ook nog nauwkeurig zijn gespecificeerd.

De Engelse Verlichtingsfilosoof Jeremy Bentham heeft al in 1780 een belangrijke bijdrage geleverd over de vraag wat het criterium is voor morele sta-

tus. Het traditionele criterium voor morele status, zoals onder andere verwoord door Immanuel Kant, is het vermogen tot redelijk nadenken. Een groot probleem met dit criterium is dat dit een heleboel mensen uitsluit, zoals baby's, mentaal gehandicapten en dieren. Die kunnen immers niet of nog niet rationeel nadenken en hebben daarom geen morele status. (En vrouwen en niet-blanken dus ook niet, volgens de consensus van die tijd). Bentham zette zich hier krachtig tegen af. In een voetnoot van zijn werk *Principles of morals and legislation* schrijft hij de belangrijkste drie woorden uit de geschiedenis van de filosofie, namelijk: *Can they suffer?* Bentham stelt dat er moreel irrelevante eigenschappen zijn, zoals huidskleur, lichaamsbehaving, aantal poten, vermogen tot nadenken, en dat er één moreel relevant criterium is, namelijk het vermogen tot lijden, het kunnen ervaren van pijn en genot. Bentham werkte zijn idee helaas niet verder uit en het duurde nog tot ver in de twintigste eeuw voordat de filosoof Peter Singer het idee van Jeremy Bentham nieuw leven in blies. In 1975 publiceerde Singer het boek *Animal liberation* waarin hij betoogde dat het criterium voor morele consideratie het vermogen tot lijden is, ofwel sentientisme.

In de biologie wordt er onderzoek gedaan naar het lijden van dieren. De wetenschappelijke consensus is dat de meeste dieren kunnen lijden, al is dat vermogen gradueel. Er is een soort schaal van het vermogen om te kunnen lijden. Om te kunnen lijden is er een centraal zenuwstelsel nodig, dat ontbreekt bij planten en de meeste ongewervelde dieren. Sociale en cognitieve intelligentie vergroten het vermogen om te kunnen lijden en daarom scoren mensapen en dolfijnen hoog op deze schaal. De dieren die in de intensieve veehouderij gebruikt worden, hebben allemaal een vermogen om te kunnen lijden. Er wordt geëxperimenteerd met insecten als vleesvervangers, omdat insecten lager op deze schaal staan en de voedselomzetting veel efficiënter is (bijvoorbeeld omdat insecten hun lichaam niet verwarmen).²

Na de Tweede Wereldoorlog doet zich in de geïndustrialiseerde landen een metamorfose van de veeteelt voor. In ongekend tempo vindt er schaalvergroting en industrialisering plaats. Het aantal dieren in de veeteelt neemt toe, terwijl het aantal boeren afneemt. Dieren worden steeds meer als 'slechts een product' gezien. Dit leidt tot veel dierenleed in de intensieve veehouderij. Tegelijkertijd neemt de vlees- en zuivelconsumptie toe. Doordat het leed van de dieren in de intensieve veehouderij aan het zicht van de consument onttrokken is (door

C Frankrijk schafte in 1794 de slavernij af, maar Napoleon draaide dat weer terug. In 1848 werd het opnieuw afgeschaft. Wikipedia vermeldt over Nederland: 'In de indirect bestuurd delen van Nederlands-Indië bleef slavernij legitiem tot in de 20^e eeuw. Op het eiland Sumbawa werden de slaven pas vrijgelaten op 31 maart 1910.'

D Helaas wordt seksuele geaardheid niet expliciet genoemd en is de tekst van de UVRM niet duidelijk over rechten van homoseksuelen en het homohuwelijk. Hoe mooi de UVRM ook is, het is mensenwerk en er zijn mogelijkheden voor verbetering.

de verstedelijking komen steeds minder mensen met het boerenbedrijf in aanraking), is er ook geen mogelijkheid tot empathie.

Peter Singer is een filosoof die op zoek gaat naar waar het meeste leed is om vervolgens dat leed (trachten) te verminderen en liefst voorkomen. Zodoende stuit Singer op het dierenleed in de intensieve veehouderij. *Animal liberation* is een van de weinige filosofieboeken met illustraties. Singer neemt fotomateriaal op van dierenvriendelijke praktijken uit de intensieve veehouderij en (wetenschappelijke) dierproeven.³ Singer wijst op de blinde vlek in de moraal dat het leed dat dieren door mensen wordt aangedaan buiten de ethiek (en politiek) valt. Dat komt, betoogt Singer, omdat mensen zichzelf op een (moreel) voetstuk hebben geplaatst. Singer noemt dit speciesisme: mensen discrimineren op basis van de soort; alleen de soort mens heeft morele status, alle andere diersoorten hebben geen morele status, of een lagere morele status. Singer stelt dit gelijk aan discriminatie op basis van geslacht (seksisme), en op basis van huidskleur. Het ethische basisprincipe waar Singer voor pleit is: gelijke consideratie van belangen (*equal consideration of interests*). Ter illustratie: stel, ik heb één flesje water en ik kom een hond tegen die bijna dood gaat van de dorst en zelf heb ik ook best dorst (maar ik ga niet dood als ik het water niet drink, want ik kan straks weer ergens wat drinken). Aan wie geef ik dan het water? Volgens Singer gaat het om gelijke consideratie van belangen: wij beiden hebben belang bij het water. Echter, de hond heeft een veel groter belang, immers de hond gaat dood zonder het water, en ik niet. Daarom heb ik, volgens Singer, de morele plicht om het water aan de hond te geven. Het is moreel irrelevant dat ik een mens ben en de hond een hond, net als het moreel irrelevant zou zijn als het geen hond was maar een mens en dat het een homoseksueel, transseksueel, iemand met een andere levensovertuiging, een vrouw, of iemand met een andere huidskleur zou zijn. Het is moreel relevant of een wezen belangen heeft, en om die belangen te hebben moet je in staat zijn pijn en genot te voelen. En mensen zijn niet de enige wezens met belangen. Heel veel andere dieren kunnen ook pijn en genot voelen en hebben zodoende belangen. Onderzoek in de biologie toont aan dat veel dieren kunnen lijden, inclusief vissen.

In onze samenleving hebben we er voor gekozen om dieren buiten de morele cirkel te laten. Die morele cirkel is gekristalliseerd in de wetten van ons land, en met name in de Grondwet. Die Grondwet stelt duidelijk dat iedereen gelijk is voor de wet, en met iedereen worden alle burgers van het land be-

doeld. Artikel 1 luidt: 'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.' Met 'allen' wordt blijkbaar mensen bedoeld, maar dat hoeft niet noodzakelijk zo te zijn. In de huidige Nederlandse wetgeving hebben dieren geen rechten. In de wetgeving zijn er wel wetten over dieren. Dirk Boon, hoogleraar Dier en Recht, heeft alle Nederlandse wetgeving over dieren bij elkaar gebracht in één boekwerk.⁴ Het is behoorlijk imponerend om te zien hoeveel wetgeving er reeds is omtrent dieren. Het gaat dan met name om dierenwelzijnswetten, dat wil zeggen dat er rekening moet worden gehouden met het welzijn van de dieren binnen de (intensieve) veehouderij. Helaas echter is deze wetgeving vooral dode letter.

Een belangrijk ethisch onderscheid is dat tussen morele *actoren* en zogenaamde morele *patiënten*. Morele actoren zijn actieve burgers die actief of passief participeren in de democratie, het zijn de mensen die stemmen en de parlementariërs en leden van de regering. Lang niet iedereen kan echter stemmen: mensen onder de achttien mogen niet stemmen, mensen met een geestelijke beperking kunnen of mogen niet stemmen, toekomstige generaties kunnen niet stemmen. Er zijn veel partijen die weliswaar belang hebben, maar die niet kunnen (of mogen) stemmen en zodoende geen morele actoren zijn: zij bepalen niet de politiek. Toch is het in de politiek gebruikelijk om met een aantal van die morele patiënten rekening te houden, met name met kinderen. Niemand zal zeggen: 'Baby's kunnen niet stemmen en daarom verdienen zij geen morele consideratie.' Evenmin wordt dat gezegd van mensen met een verstandelijke beperking. Desalniettemin wordt dat argument wel gebruikt als het gaat om toekomstige generaties en dieren. Hoe kunnen we wezens in de morele kring betrekken die er nog niet zijn (toekomstige generaties) en wezens die heel anders zijn dan mensen? Hier komt een eenvoudig moreel principe van pas, namelijk het *voorzorgsprincipe*: als je niet weet of een bepaalde handeling negatieve gevolgen heeft (in dit geval voor dieren of toekomstige generaties), dan moet je het niet doen.

Filosoof John Stuart Mill publiceerde in 1856 zijn beroemde opstel *On liberty* waarin hij de grondslagen van de liberale samenleving uiteenzet. De liberale samenleving is gebaseerd op een zo groot mogelijke vrijheid van het individu. Niet de groep staat centraal, maar het individu. Echter, hoe groot is die vrijheid van het individu? Mill zoekt naar de

grootst mogelijke vrijheid van alle individuen. Logischerwijs is die vrijheid zo groot totdat de vrijheid van een ander individu in het geding komt. Het is de taak van de overheid om te zorgen dat de vrijheid van individuen gewaarborgd wordt. Als een individu of een groep de vrijheid van een individu bedreigt dan dient de overheid dat individu te beschermen, zelfs al zijn die anderen zijn of haar ouders. De vraag is: wie zijn die individuen? Mill gaat nog uit van het Kantiaanse persoonsbegrip van de rede. Het is echter mogelijk om Mill te combineren met Bentham: dus om de morele cirkel van het liberalisme uit te dijen met het vermogen om het lijden: liberalisme = individualisme + sentientisme. Op deze manier wordt het speciesisme, de discriminatie op grond van de soort, op eenvoudige wijze voorkomen. Deze interpretatie van het liberalisme breidt de morele cirkel van de ethiek en politiek zeer uit, namelijk met alle wezens die kunnen lijden, dus ook niet-menselijke dieren.

De basale morele spelregel die Mill geeft als basisregel voor liberalisme is het zogenaamde niet-schadenprincipe, dat wil zeggen: je mag doen wat je wilt *zolang je anderen maar geen fysieke schade toebrengt*. Laten we deze regel toepassen op het eten van vlees. Vlees is, zoals filosoof Tom Regan⁵ zo pregnant zegt, *body parts*, afkomstig van wezens die kunnen lijden en die ten behoeve van de vleesconsumptie geleden hebben. Het is belangrijk om erop te wijzen dat voor een gezond, gevarieerd en bovendien smakelijk dieet, dierlijke producten niet noodzakelijk zijn (althans niet in Nederland anno nu). Volgens het liberale niet-schadenprincipe van Mill, uitgebreid met het Benthamiaanse lijden criterium (sentientisme), is het onethisch om (in Nederland anno nu) dierlijke producten te consumeren. Dit leidt tot de, wellicht onverwachte, conclusie dat het doordenken van het liberalisme leidt tot de morele plicht van veganisme. Veganisme is geen hobby, maar een morele plicht.^E

In Nederland wonen circa zeventien miljoen mensen en tevens honderden miljoenen dieren in de intensieve veehouderij. Het gaat om koeien, varkens, geiten, konijnen, kalkoenen, ganzen, nertsen en vooral heel veel kippen. Er is de laatste jaren veel documentatie verschenen over de wantoestanden in de intensieve veehouderij, bijvoorbeeld documen-

taires als *Meat your meat*,^F *FoodInc*, *Our daily bread*, *Earthlings*, en boeken van Johan Foer, *Eating animals*, en Singer en Mason, *The way we eat*. Niemand kan met goed fatsoen beweren niet te weten van de erbarmelijke omstandigheden van dieren in de intensieve veehouderij en de industriële slachterijen. Ondanks dat er in de media, in de ethiek en in de politiek aandacht is voor dieren, en ondanks dat er meer vegetariërs zijn en vegetarische mogelijkheden in restaurants zijn, neemt zowel de veestapel als de consumptie van vlees en zuivel toe. Er is weliswaar een kleine niche voor diervriendelijker veehouderij, de biologische boerderij, maar dat is slechts een fractie van het totaal. Dieren zijn, in ieder geval in onze dieetkeuze, een grote morele blinde vlek.

Wat moet de politiek doen? Er zijn twee strategieën: *verbetering* of *afschaffing*. Bij verbetering gaat het erom de veeteelt diervriendelijker te maken. Een groot probleem hierbij is de morbide relatie tussen economie en ethiek. De blinde dwang van de vrije markteconomie leidt tot een druk om zo goedkoop mogelijk te produceren, wat botst met het dierenwelzijn. De compromissen zijn niet een optimalisering van het dierenwelzijn. Een sterke vorm van dierenwelzijn zou zijn om de intensieve veehouderij geheel om te vormen tot biologisch/organische veeteelt. Hiervoor is echter veel meer grond nodig, wat zal leiden tot een veel lagere productie. Dierlijke producten zullen dan veel en veel duurder zijn dan thans het geval is. Dierlijke producten zullen luxe-producten zijn, waarbij mensen misschien één keer per week vlees eten, zoals in de jaren vijftig van de twintigste eeuw nog normaal was. De andere strategie is om de mens-dierrelatie grondig te herzien. Als vanuit het niet-schadenprincipe van Mill er geen schade toegebracht mag worden aan anderen – en wie die anderen zijn wordt bepaald door het vermogen of zij kunnen lijden – dan zal dat leiden tot de afschaffing van de veehouderij, visserij, dierentuinen en (bijna alle) dierproeven.

Rechten vormen tezamen een instrument om morele normen in een samenleving te effectueren. Het gaat erom dat dieren binnen de morele cirkel worden getrokken. In de Grondwet worden de morele subjecten benoemd en het zou goed zijn wanneer dieren daar ook bij betrokken worden. Als dieren morele status krijgen door hen in de Grondwet op te nemen dan is dat een duidelijk teken dat er veel belang wordt gehecht aan de morele status van dieren. Veehouderij, visserij, dierentuinen en dier-

^E 'Dieren eten elkaar ook op, waarom mogen mensen dan geen dieren eten?'. Dat is een vaak gehoord argument. Echter, mensen hebben een keuze om wel of niet anderen te schaden.

^F Video van 12 minuten van PETA over wantoestanden in de intensieve veehouderij in de VS.

proeven zullen dan (bijna) geheel verdwijnen.

Zoals discriminatie van homoseksuelen, vrouwen, gehandicapten door (bijna) geen enkele politieke partij wordt getolereerd, en er consensus is over wie er tot de morele club Nederland behoren, zo behoren dierenissues ook partijverschrijdend te zijn. Dierenissues zijn niet links of rechts. Het bestaande speciesistische paradigma dient, met behulp van Benthams lijdenprincipe uitgebreid te worden. Hier blijkt een beperking van democratie te zijn: wat als de meerderheid van de mensen hun privileges (vlees eten) niet wil opgeven? Hier kan een parallel getrokken worden met slavernij: slavernij leverde de geprivilegieerde elite (katoenplantagehouders) veel voordeel op. Dus waarom zouden zij slavernij afschaffen of slaven een (politieke) stem geven? Het antwoord is natuurlijk: omdat het inherent onrechtvaardig en immoreel is om slaven uit te buiten. Waarom is dat slecht? Welnu, omdat slaven wezens zijn die pijn en genot kunnen ervaren en die lijden onder de slavernij. Analooq hieraan is dat de manier waarop wij met dieren omgaan inherent immoreel en onrechtvaardig is, zelfs als een meerderheid (stilzwijgend) instemt met de bestaande martelindustrie. Omdat het praktisch onmogelijk is om de democratische besluitvorming hieromtrent te omzeilen, dienen politici zelf het voortouw te nemen en een lans te breken voor dat wat rechtvaardig en moreel is. Het is te hopen dat toekomstige generaties terug kijken, zoals wij nu met ongeloof en schaamte terug kijken naar de periode van slavernij en dat wij aan de goede kant hebben gestaan, meegeholpen aan een betere wereld, zonder onnodige uitbuiting en marteling van dieren. En zolang we nog leven in een onrechtvaardige dieronvriendelijke samenleving heeft ieder individu de keuze – die tegelijkertijd een morele plicht is – tot veganisme.⁶

Floris van den Berg doceert milieuwetenschap aan de Universiteit Utrecht. Hij is auteur van onder andere Filosofie voor een betere wereld. Een lezing van Floris over milieu- en dierethiek is te vinden op Youtube o.v.v. 'Ethics poster'.

Noten:

- 1) Zie bijvoorbeeld: J. Donnelly, *Universal Human Rights in theory and practice*, Ithaca, NY, 2003.
- 2) V. Braithwaite, *Do fish feel pain?*, Oxford, 2010; M.S. Dawkins, *Animal suffering*, 1998; T.I. White, *In defence of*

dolphins. The new moral frontier, Londen, 2007; K. Margodt, *The moral status of great apes: An ethical and philosophical-anthropological study*, Gent, 2005. In mijn boeken *Filosofie voor een betere wereld* en *Harming others* wordt deze schaal van het vermogen tot lijden uitgebreid behandeld.

- 3) Voor (video)documentatie van de hedendaagse Nederlandse veeteelt zie: <http://www.achtergesloten.deuren.org/>.
- 4) D. Boon, *Nederlands dierenrecht*, Gouda, 1983.
- 5) T. Regan, *The case for animal rights*, Londen, 1983; T. Regan, *Empty cages. Facing the challenge of animal rights*, 2005.
- 6) M.A. Fox, *Deep vegetarianism*, Philadelphia, 1999; M.A. Fox, 'Why we should be vegetarians', *International Journey of Applied Philosophy*, volume 20, herfst 2006, pp. 295-310.

Literatuur:

- J. Bentham, *An introduction to the principles of morals and legislation*, Londen, 1789.
- F. van den Berg, *Filosofie voor een betere wereld*, Antwerpen, 2009.
- F. van den Berg, *Harming others. Universal subjectivism and the expanding moral circle*, Leiden/Utrecht, 2011 (dissertatie).
- D. Boon, *Nederlands dierenrecht*, Gouda, 1983.
- V. Braithwaite, *Do fish feel pain?*, Oxford, 2010.
- J. Donnelly, *Universal Human Rights in theory and practice*, Ithaca, NY, 2003.
- E. Eskens, *Democratie voor dieren. Een theorie van rechtvaardigheid*, Amsterdam, 2009.
- J.S. Foer, *Eating animals*, Brown, New York, 2009.
- M.A. Fox, *Deep vegetarianism*, Philadelphia, 1999.
- M.A. Fox, 'Why we should be vegetarians', *International Journey of Applied Philosophy*, volume 20, herfst 2006, pp. 295-310.
- A.C. Grayling, *Towards the light of liberty. The struggle for freedom and rights that made the modern western world*, New York, 2007.
- K. Margodt, *The moral status of great apes: An ethical and philosophical-anthropological study*, Gent, 2005.
- J.S. Mill, *On liberty*, Londen, 1985 (1859).
- T. Regan, *The case for animal rights*, Londen, 1983.
- T. Regan, *Empty cages. Facing the challenge of animal rights*, 2005.
- P. Singer, *Animal liberation*, Londen, 1995 (1975).
- P. Singer, *Practical ethics*, Cambridge, 2011 (1980).
- P. Singer en J. Mason, *The way we eat. Why our food choices matter*, 2006.
- P. Singer, *The expanding circle. Ethics, evolution, and moral progress*, Princeton, 2011 (1981).
- T.I. White, *In defence of dolphins. The new moral frontier*, Londen, 2007.

De Europese Unie bevindt zich in moeilijk vaarwater. Verschillende EU-lidstaten hebben steeds meer moeite om het hoofd boven water te houden. In onderstaande bijdrage wijst Hans Labohm op de achilleshiel van het Europese sociaal-economische model en concludeert hij dat dit model aan het einde van zijn Latijn is.

Met de benoeming van Paul Ryan als *running mate* van Mitt Romney heeft de Amerikaanse verkiezingsstrijd een grotere ideologische lading en scherpte gekregen. Paul Ryan is actief in de Tea Party-beweging en een van de boegbeelden van het Republikeinse conservatisme. Hij is voorstander van een drastische vermindering van de overheidsuitgaven, een reductie van de staatsschuld, een sanering van de verzorgingsstaat en een hernieuwd accent op individuele verantwoordelijkheid in plaats van collectieve (mede)verantwoordelijkheid.

Wat ons land betreft is het niet waarschijnlijk dat deze thema's in deze scherpte in onze verkiezingsstrijd en daarop volgende kabinetsformatie aan de orde zullen worden gesteld. Geconditioneerd door onze poldertraditie zal de discussie hier ongetwijfeld veel wolliger verlopen. Vanuit analytisch oogpunt is het echter altijd wenselijk om de zaken zo helder mogelijk te stellen. Daarbij dient natuurlijk een belangrijke plaats te worden ingeruimd voor de Europese dimensie.

Lange tijd gold dat 'Europa' aansprekende en gedurfde projecten nodig had om publieke en politieke steun te mobiliseren om het Europese eenwordingsproces te bevorderen. Binnen Europa gold het axioma: 'Meer "Europa" is beter'. Er was echter ooit eens één eurocommissaris die er bij zijn collega's op aandrong om uitsluitend actief te worden op terreinen die een duidelijke meerwaarde hadden, zodat ook de Europese begroting binnen de perken zou kunnen blijven. Maar zijn collega's waren niet te vermurwen. Hij kreeg van hen nul op het rekest. De begroting moest en zou omhoog, ook al had men er geen idee van waaraan het geld nuttig zou kunnen worden besteed.

Een groot en belangrijk project in de jaren negentig was de voltooiing van de gemeenschappelijke markt, onder meer door opheffing van de grensbelemmeringen. Dat was een groot succes. Een ander aansprekend voorbeeld was 'Europa 2000'. Maar

wie kan zich dat nog herinneren?

Ruim tien jaar geleden zag de economische toekomst van Europa er nog rooskleurig uit. Tijdens de Europese top in Lissabon van maart 2000 lanceerde de EU een ambitieuze strategie volgens welke Europa zich in tien jaar tijd zou dienen te ontwikkelen tot de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie ter wereld, met een duurzame groei van drie procent per jaar, met een hoog niveau van werkgelegenheid. Het was het hartverwarmende, sociale Europese antwoord op het hardvochtige – althans in de ogen van vele Europeanen – Amerikaanse marktmodel. Daarvoor in de plaats kwam Europa met een kapitalisme met een menselijk gezicht. Maar wat is daar van terecht gekomen?

Een derde voorbeeld was de euro. Aanvankelijk met groot enthousiasme begonnen, is de laatste jaren duidelijk geworden dat de euro laboreert aan belangrijke 'weeffouten'. In ons land waren het Frits Bolkestein en Gerrit Zalm die al van het begin af aan hadden gewaarschuwd voor deelname van zwakke landen – zij hadden daarbij in eerste instantie Italië op het oog –, omdat deze een ondermijnende invloed zouden kunnen uitoefenen op de begrotingsdiscipline, die een voorwaarde was en is voor een stabiele euro. Hun waarschuwingen werden in de wind geslagen. André Szász heeft altijd gehamerd op strikte naleving van de voorwaarden voor deelname aan de euro: onder meer een begrotingstekort van niet hoger dan drie procent en een maximale staatsschuld van zestig procent. Maar het waren uitgerekend de grondleggers van de euro, Duitsland en Frankrijk, die daarmee voor het eerst gingen sjoemelen.

Thans moeten de beleidsmakers zich in allerlei bochten wringen om de euro overeind te houden. Of het ze zal lukken, wordt door velen betwijfeld. Wat ook de uitkomst van deze worsteling zal zijn, het zal veel geld kosten. Destijds was afgesproken dat er nooit sprake zou zijn van een *bailout* indien één van de deelnemers aan de euro in financiële

moelijkheden zou geraken. Deze voorwaarde was in steen gebeiteld. Maar in Europa is zelfs steen aan erosie onderhevig en de tekst is niet meer leesbaar.

Als men thans het sociaal-economische landschap van Europa bekijkt, is er maar één conclusie mogelijk: dit model is aan het einde van zijn Latijn. Het aanlokkelijke vergezicht van tien jaar geleden is uitgelopen op een *boulevard of broken dreams*. Vele economen verwachten een periode van langdurige geringe groei dan wel stagnatie. Uiteraard kan de huidige krediet- *cum* eurocrisis als zondebok worden aangewezen. Maar dat is lang niet het hele verhaal. Daarnaast zijn er tal van dieperliggende oorzaken, die samenhangen met de identiteitsbepalende kenmerken van het Europese sociaal-economische model ('verworvenheden' in het jargon van sommigen) en die als zodanig in de politieke discussie werden gemedend. Helaas kunnen we ons die luxe niet meer veroorloven.

Traditioneel werd het periodiek kwakkelen van de Europese economie toegeschreven aan een tijdelijke dip in de conjunctuur, waarna de economie zich weer zou moeten herstellen. De conjunctuur is een onlosmakelijk onderdeel van het dominante economisch denken. Zij wordt gezien als een soort natuurverschijnsel, zoals eb en vloed. De laatste tijd zijn de groeiverwachtingen van de Europese economie echter steeds verder naar beneden bijgesteld. Zou het misschien kunnen zijn dat Europa zoveel structurele verstarring heeft geaccumuleerd dat het er eindelijk in is geslaagd datgene te doen waar koning Kanoet faalde, namelijk het rijzend tij te keren?

De oorzaak van de stagnatie is de sluipende verschuiving van de balans tussen economische prikkels en antiprikkels – *incentives* en *disincentives* – waardoor de raderen van de markteconomie in Europa vol zand zijn geraakt. In de eerste plaats gaat het om de relatief hoge (marginale) belastingen, die worden geheven om steeds groeiende overheidsactiviteiten en overdrachtsuitgaven mee te bekostigen. Zij zijn de uitkomst van een democratisch besluitvormingsproces, dat wordt gekenmerkt door incrementele en partiële afwegingen. Hierbij blijft de invloed daarvan op het functioneren op ons totale sociaal-economisch stelsel vaak buiten beeld. Een strikt begrotingsbeleid zou als rem moeten fungeren. Maar ondanks plechtige afspraken in het kader van de EMU, dat het jaarlijkse begrotingstekort niet meer dan drie procent van het Bruto Binnenlands Product (BBP) mag bedragen, waart de geest van sint Augustinus rond, die in zijn jonge, wilde jaren bad: 'Heer, Geef mij kuisheid en onthouding, maar doe het niet meteen!'

De ervaring leert dat bezuinigen op overheidsuitgaven een heksentoer is. Kortingen op welke begrotingspost dan ook worden door belangengroeperingen gezien als aantasting van verworven rechten. Als bezuinigingen niet lukken, is lastenverhoging de enige uitweg om begrotingstekorten onder controle te krijgen. Maar dat heeft dan weer een negatief effect op de economie, want hogere belastingen werken remmend op de bereidheid van de economische subjecten om te ondernemen en risico te aanvaarden en vormen een belemmering voor mensen om zich aan te passen aan gewijzigde economische omstandigheden.

Daarnaast dient ook de macht van verschillende belangengroeperingen te worden genoemd, die er in slagen via de overheid bepaalde doelstellingen te verwezenlijken die zij niet via de markt kunnen bereiken. De vakbeweging en de landbouw vormen hiervan vanouds de meest bekende voorbeelden. Maar daar is de laatste decennia het 'klimaatcomplex' bijgekomen (waarover hierna meer).

Dan is er ook de slecht functionerende arbeidsmarkt met zijn vaak op elkaar afgestemde en verplicht verbindende cao's die soms meer doet denken aan een centrale planeconomie dan aan een markteconomie. Voorts is er de explosief groeiende regulering, die per saldo een beperking van de marktwerking tot gevolg heeft. Ook dient in dit verband het voorzorgbeginsel te worden genoemd als onuitputtelijke bron van regelgeving. Ten slotte is er het klimaatbeleid dat oorzaak is van, en voortvloeit uit het Kyoto-verdrag met zijn emissieplafonds ter beperking van de uitstoot van CO₂.

In Europa vormt het CO₂-emissiehandelssysteem (ETS = Emission Trading Scheme) de hoeksteen van het klimaatbeleid. Deze regeling werkt in eerste instantie remmend op de activiteiten van sommige energie-intensieve sectoren, terwijl de doorwerking daarvan ook negatieve effecten zal hebben op de economische activiteit en concurrentievermogen in het algemeen. Als uitvloeisel van het klimaatbeleid zijn er daarnaast nog de uitgaven voor de zwaar gesubsidieerde duurzame energie (wind en zon), die niet alleen het bedrijfsleven, maar ook de particuliere verbruiker op hoge kosten jagen – zelfs zodanig dat de lagere inkomens deze niet meer kunnen betalen. Onze Angelsaksische vrienden hebben daarvoor zelfs een nieuw woord bedacht: *energy poverty*.

Evenals de berekening van de kosten van immigratie in ons land een taboe vormen, lijkt dat voor de kosten van klimaatbeleid te gelden. Over allerlei aspecten van de klimaatproblematiek zijn dikke rapporten van de officiële instanties verschenen. Dat

geldt echter niet voor de kosten en opbrengsten van dat beleid. In zijn boek, *Klimaatbeleid in eurocrisis-tijd*, heeft Pieter Lukkes wél een poging daartoe gedaan. Hij kwam voor Nederland alleen op een jaarlijks bedrag van twintig tot dertig miljard euro! Daar staat geen enkele zichtbare bate tegenover. Immers, het klimaateffect daarvan is niet aantoonbaar. Daarover zijn de aanhangers van de menselijke broeikashypothese en klimaatsceptici het met elkaar eens! Maar dat kwartje is binnen de politiek nog niet gevallen.

Het klimaat- en decarboniseringsbeleid zijn broertje en zusje. Tijdens het hoogtepunt van de klimaathysterie hebben de EU-lidstaten de zogenoemde 20-20-20-doelstelling afgesproken: 20 procent minder CO₂-uitstoot dan in het peiljaar 1990, 20 procent duurzame energie in de energiemix en 20 procent vermindering van het energieverbruik. En dat zou allemaal in 2020 moeten zijn bereikt. Daarbij werd genegeerd dat de gemiddelde wereldtemperatuur, ondanks de stijging van de CO₂-concentratie in de atmosfeer, sinds 1998 een vrij vlak verloop vertoont, hetgeen door geen enkele klimaatmodel is voorspeld. Dat duidt er op dat de rol van CO₂ (door welke oorzaak dan ook: natuurlijke of antropogene) sterk is overschat. In de meer recente *peer-reviewed* klimatologische literatuur wordt deze constatering ook theoretisch onderbouwd.

Energieverbruik, uitstoot van CO₂ en economische groei hangen nauw met elkaar samen. Hoewel technologische vooruitgang ongetwijfeld nog *efficiency*verbetering in petto heeft, zodat de ratio tussen het energieverbruik en het BBP nog wat kan dalen, is het toch zeer onwaarschijnlijk dat de 20-20-20-doelstelling zonder economische krimp kan worden bereikt. Opnieuw zij beklemtoond dat dit beleidsvoornemen van Europa geen enkel aantoonbaar klimaateffect zal hebben. Daarover zijn de protagonisten en antagonistenvan de menselijke broeikashypothese het met elkaar eens. Het gaat hier dus om Europese getuigenispolitiek *pur sang*. En de rest van de wereld heeft andere prioriteiten. Voor landen als China en India staat economische groei voorop. Zij wensen zich niet te committeren aan een dergelijk beleid, dat zij als klimaatkolonialisme zien. In dat licht gezien verdient de afschaffing van het Europese klimaat- *cum* decarboniseringsbeleid de hoogste prioriteit. Hier zijn gigantische besparingen mogelijk zonder dat daar enig nadelig effect tegenover staat.

De hierboven beschreven ontwikkelingen bieden net zoveel verklaringen voor een permanent zwakke groei als voor stagnatie van de Europese economie.

In de economische modellen, waar economen zich bij voorkeur van bedienen, blijven zij echter meestal onzichtbaar.

De permanente hoge begrotingstekorten leiden tot voortdurend stijgende staatsschulden. Een stille hoop onder economen is dat het Westen uit de schulden zou kunnen/moeten groeien. Als er weer eenmaal groei is en het BBP omhoog gaat, wordt de schuldenlast, uitgedrukt in een percentage van het BBP, optisch meteen minder. De belastinginkomsten groeien dan ook, zodat de schuld geleidelijk kan worden afgelost. Maar is dit optimistische scenario waarschijnlijk?

Thans bedraagt de Nederlandse staatsschuld ruim 400 miljard euro, ruim boven het EMU-criterium van 60 procent van het BBP. Dat is bijna 25 duizend euro per Nederlander en bijna 50 duizend euro per werkzame inwoner. Elke dag moet de overheid 50 miljoen euro bijlenen. Voor de eurozone als geheel bedraagt de staatsschuld ruim 85 procent. Maar de grootste economie ter wereld treeft ons nog af. In de VS ligt de staatsschuld thans boven de 100 procent BBP!

Maar daarnaast is er ook de latente staatsschuld. Immers, de staat stelt zich ook garant voor risico's van anderen of gaat verplichtingen aan die in het begrotingsjaar nog niet tot uitgaven leiden, zoals het Internationaal Monetair Fonds (IMF) of – van recentere datum – de European Financial Stability Facility (EFSF). Deze garanties worden nog niet gerekend tot de staatsschuld, maar als er beroep op wordt gedaan wel.

Ten slotte zijn er nog de niet-gedekte toekomstige verplichtingen uit hoofde van verschillende sociale voorzieningen, waaronder de AOW bij ons en overeenkomstige voorzieningen elders.

Voor Nederland is het garantietotaal de laatste jaren fors opgelopen; begin 2008 bedroeg het nog 66 miljard euro (ongeveer 12 procent van het BBP). Inmiddels is het met honderden miljarden gegroeid en bedraagt het thans ruim 30 procent van het BBP. Of, en zo ja in hoeverre dit geld als verloren dient te worden beschouwd, ligt in de schoot der toekomst verborgen.

In maart 2010 bracht de Bank for International Settlements (BIS) een rapport uit onder de titel: *The future of public debt: Prospects and implications*. De BIS is een oud en eerbiedwaardig instituut, dat is opgericht in 1930. Thans speelt het instituut onder meer de rol van een soort denktank voor centrale banken en regeringen en houdt het zich onder andere bezig met het onderzoek naar de systeemrisico's van

de overheidsfinanciën en het moderne bankwezen.

Het rapport was erg somber over de toekomstige ontwikkeling van de staatsschulden in de belangrijkste westerse economieën. Dat is misschien ook de reden dat er nooit iets van is vernomen in de reguliere media. De BIS heeft scenario's opgesteld waarin de schuldenpositie van een aantal landen werd geëxtrapolleerd naar de toekomst. De uitkomsten zijn ontzetsend. In het *baseline* scenario van de BIS bereiken bijvoorbeeld Frankrijk, Nederland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten een staatsschuld van meer dan 400 procent van het BBP in 2040. En hierbij zijn de niet-gedekte verplichtingen uit hoofde van verschillende vormen van sociale zekerheid nog niet eens meegeteld! Zo'n hoge schuldquote was destijds, toen de scenario's werden opgesteld, nauwelijks voorstelbaar. En dat is het nog steeds niet. Lang voor die tijd zullen er onvoorziene ontwikkelingen plaatsvinden, die voorkomen dat deze scenario's werkelijkheid worden. Maar of deze een geleidelijke sanering dan wel een nóg diepere schulden crisis inhouden, is niet zeker. Dat neemt niet weg dat we ondertussen al aardig op schema liggen.

Het BIS-rapport concludeerde dat de schuldenproblematiek waarmee de ontwikkelde landen hebben te kampen, aanmerkelijk groter is dan uit de officiële cijfers blijkt. De snelle vergrijzing van de bevolking leidt tot verhoogde uitgaven voor pensioenen en zorg. Hiermee zou in de fiscale planning rekening moeten worden gehouden, hetgeen tot op heden te weinig of niet is gebeurd.

Ook de BIS verwachtte in de toekomst minder groei dan waarmee tot voor kort nog rekening werd gehouden. Het gevolg is dat de inkomsten en uitgaven van de overheid zullen tegenvallen. Als er niet snel wordt ingegrepen, loopt de zaak uit de hand.

Hoge overheidsschulden hebben een belangrijke invloed op de financiële markten en de reële economie. Het BIS-rapport verscheen begin 2010, maar waarschuwde al voor het gevaar van hogere risicopremies voor landen met grote en snel oplopende staatsschulden. Dat is inmiddels werkelijkheid geworden, in het bijzonder voor de Zuid-Europese landen.

Voorts waarschuwde de BIS er voor dat permanent hoge staatsschulden een negatieve invloed zullen hebben op de kapitaalaccumulatie, de productiviteitsgroei en de economische groei op lange termijn. Volgens recent economisch onderzoek dient rekening te worden gehouden met de mogelijkheid dat er non-lineaire effecten (kantelpunten) optreden indien de staatsschuld in de buurt van de

100 procent zou komen.

Ten slotte stelde de BIS dat de permanente hoge begrotingstekorten gevaar betekenen voor de monetaire stabiliteit. Zij beschrijven twee wegen waarlangs overheden het schuldenprobleem zouden kunnen aanpakken: het aanzwengelen van de geldpers en het bevorderen van hogere inflatie, waardoor de reële schuld daalt. Op het moment dat het rapport werd gepubliceerd (maart 2010) werd dat risico door de auteurs niet hoog ingeschat. Maar de vraag is hoe zij de huidige situatie zouden beoordelen. Zij concluderen: 'How to tackle these fiscal dangers without seriously jeopardising the incipient recovery is the key challenge facing policymakers today.' Hun beleidsaanbevelingen zijn kort en bevatten niets nieuws. Zij zullen hier verder buiten beschouwing blijven.

Slotopmerkingen

Het Europese sociaal-economische model is aan het einde van zijn Latijn. Het is niet of nauwelijks meer in staat om groei te genereren. De achilleshiel van het model wordt gevormd door de steeds maar oplopende staatsschulden. Sanering is onvermijdelijk. Maar het is tot dusver onmogelijk gebleken om daarvoor de benodigde politieke meerderheid te verwerven.

Het herstel van het welvaartscheppend vermogen van onze economieën vergt hervormingen over een breed front, ten einde de structurele verstarring terug te dringen.

Linksom of rechtsom? Dat was de vraag. Linksom betekent doorgaan met dansen op de rand van de vulkaan totdat een eruptie onze samenleving in een versteend Pompeii verandert. Met rechtsom is er een kans op een zachtere – maar nog steeds harde – landing.

Hans Labohm is onafhankelijk econoom en lid van de redactie van Liberaal Reveil. Hij is onder meer samensteller van De waterdragers van het Nederlandse Europebeleid uit 1997. Thans blogt hij regelmatig voor De dagelijkse standaard (DDS). <http://www.dagelijksestandaard.nl/author/hans-labohm/>.

Literatuur:

- P. Lukkes, *Klimaatbeleid in eurocrisistijd*, maart 2012.
- S.G. Cecchetti, M.S. Mohanty en F. Zampolli, *The future of public debt: Prospects and implications*, Bank for International Settlements, maart 2010.

BEVOLKINGSKRIMP: EEN LIBERAAL ANTWOORD

– Leo van Wissen –

Naar aanleiding van:

Ed Nijpels e.a., *Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord. In een klein land woon je al snel ver weg*, geschrift 115 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2012.

De Teldersstichting heeft met het geschrift *Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord. In een klein land woon je al snel ver weg* een opmerkelijke zet gedaan. Sinds wanneer maken liberalen zich druk over bevolkingskrimp? Een tocht langs de verschillende politieke partijen levert wel het een en ander op over bevolkingskrimp,^A maar het zijn uitgerekend de Teldersstichting van de VVD en de Mr. Hans van Mierlo Stichting van D66¹ die er diepgaande aandacht aan besteden. Het rapport van de Teldersstichting start daarbij op een veel fundamenteeler niveau dan het D66-rapport, dat een veel praktischer insteek kiest. Niettemin baseren beide rapporten zich op het uitgangspunt dat de individuele vrijheid leidend is. Wellicht is het voor een socialist of confessioneel geïnspireerd politicus zo vanzelfsprekend dat de overheid zich met dit onderwerp bemoeit, en zo overduidelijk wat die overheid dan moet doen, dat een achtergronddocument niet noodzakelijk is. Wellicht geldt het omgekeerde voor een liberaal: je bent geneigd te denken dat zij geen enkele boodschap aan dit onderwerp hebben en dus geen enkele rol voor de overheid weggelegd zien, en dat daarom aanvullende uitleg vereist is om duidelijk te maken dat liberalen hier wel degelijk over nadenken.

Bevolkingskrimp is een demografisch proces, met consequenties voor regio's waarin het plaatsvindt. Beleid kan gericht zijn op het aanpakken van de oorzaken van die demografische processen, of op de consequenties. Nu is er in de hele krimpdiscussie bijna niemand die een pleidooi houdt voor geboortepolitiek, en al helemaal niet uit de liberale hoek. Ik verwacht dat die discussie wel actueler gaat worden naarmate de krimp verschuift van een regionaal pe-

rifeer verschijnsel (zoals het op dit moment vooral in Den Haag en omstreken wordt opgevat) naar het nationale niveau. Wel gaan er – vooral in de meest betrokken regio's – vaak stemmen op om beleid te voeren dat het vertrek van jongeren uit die regio zou moeten beperken, en de vestiging van nieuwkomers bevordert. Ook dit soort beleid is niet wat je zou verwachten van een liberaal, die de nadruk legt op individuele vrijheid, en de werkgroep onder leiding van Ed Nijpels is daar dan ook helder over. Het ligt niet in de aard van liberalen om demografische ontwikkelingen te willen beïnvloeden met behulp van overheidsbeleid. De werkgroep heeft zich wel gericht op de vraag in hoeverre de overheid de mogelijke gevolgen van krimp moet beïnvloeden. Het antwoord van de werkgroep is dat die rol er wel is, maar bescheiden. Te bescheiden naar mijn mening.

Misschien moeten we, voordat we ingaan op de vraag hoe een liberaal omgaat met de gevolgen van regionale bevolkingskrimp, eerst kijken naar de vraag hoe hij (of zij) denkt over ruimtelijke ordening. Immers, de consequenties van krimp liggen vooral op het terrein van de ruimtelijke ordening, met inbegrip van de regionale woningmarkt, arbeidsmarkt, en voorzieningen. Bevolkingskrimp is in de eerste plaats een lokaal en regionaal maatschappelijk proces, en veel van de mogelijke overheidsinterventies die in het rapport van de Teldersstichting worden genoemd zijn impliciet of expliciet ruimtelijke ordeningsmaatregelen.

Het liberale gedachtegoed over ruimtelijke ordening staat goed verwoord in een bijdrage van Willem Buunk in het tijdschrift *Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening (S+RO)*, van maart 2006,² waaruit blijkt dat liberalen er niet veel mee op hebben. Vrijheid blijheid, ook in het gebruik van de ruimte. De rol van de overheid bestaat vooral uit het scheppen van de voorwaarden voor mensen om hun eigen leefruimte in te richten en het bieden van rechtszekerheid voor het gebruik daarvan. Een tweede argument is dat de overheid heel voorzichtig moet zijn met het opleggen van grootse vergezichten, zoals de 'compacte stad', of 'het behoud van de

^A Op lokaal niveau is er juist weer heel veel geschreven over krimpbeleid door PvdA, SP en CDA.

open ruimte', omdat de werkelijkheid zich slecht laat sturen in die richting, en omdat in de huidige complexe werkelijkheid er geen consensus is over de wenselijkheid van dergelijke toekomstvisies. Daartegenover zet de liberale planoloog het concept van de *spontane orde*. Indien de overheid ervoor zorgt dat alle individuen en private organisaties zo veel mogelijk hun eigen mogelijkheden kunnen realiseren dan ontstaat als vanzelf een spontane ordening, die van tevoren nooit bedacht had kunnen zijn, maar wel het juiste antwoord op die complexe samenleving biedt. Kortom: ruimtelijke orde uit chaos, door de onzichtbare hand van het mechanisme van de individuele nutsmaximalisatie.

Een liberaal vertrouwt het individu en wantrouwt de overheid. Dat is ook de leidraad achter het denken over overheidsingrijpen bij bevolkingskrimp, zoals verwoord in het rapport. De autonomie van het individu en de onmogelijkheid of onwenselijkheid van een sturende overheid in een complexe samenleving zijn ook de uitgangspunten voor het denken over krimp. Toch is het in deze zienswijze mogelijk of noodzakelijk dat de overheid ingrijpt en daarbij baseert de werkgroep zich met name op het argument van de bescherming van de individuele autonomie. Sommige individuen zijn niet in staat hun doelen zelfstandig te realiseren, en kunnen daarom niet hun verantwoordelijkheid uitoefenen. Overheidsingrijpen kan dan noodzakelijk zijn om de voorwaarden te creëren om die autonomie te realiseren. Het gaat dan om publieke goederen die het individu zelf nooit zal kunnen verwerven, zoals veiligheid, onderwijs en gezondheidszorg, economische stabiliteit en een duurzame leefomgeving. In krimpregio's kunnen deze voorwaarden aangetast worden, en is overheidsingrijpen soms noodzakelijk. Zoals gezegd, dat overheidsingrijpen moet dan betrekking hebben op het opvangen van de negatieve *gevolgen* van krimp, niet op de demografische *oorzaken*. De vraag is dan relevant wanneer de overheid moet optreden, en wanneer het aan de verantwoordelijkheid van het individu moet worden overgelaten.

De werkgroep, sterk redenerend vanuit het filosofisch kader van de Groningse hoogleraar Martin van Hees,³ gebruikt daarvoor het onderscheid tussen 'sterke' en 'zwakke' rechten. Als de rechten van het individu door krimp worden aangetast gaat het om de vraag of het hier 'sterke' of 'zwakke' rechten betreft, naast aspecten als haalbaarheid en eigen verantwoordelijkheid. Bij 'zwakke' rechten heeft de

overheid geen plicht om er iets aan te doen, wel om verbetering te bevorderen. Bij 'sterke' rechten is het de verantwoordelijkheid van de overheid om die te garanderen. Zo moet de overheid het recht op een woning in deze redenering wel bevorderen, maar hebben mensen niet het absolute recht om een dak boven hun hoofd op te eisen. Dit is dus een 'zwak' recht. Hetzelfde geldt voor het recht op arbeid. Het recht op cultuur en sport is nog zwakker (het kabinet-Rutte heeft blijkbaar kennis genomen van de bijdrage van Van Hees). Onderwijs en gezondheidszorg zijn echter 'sterke' rechten, die door de overheid gegarandeerd moeten worden.

Dit is een helder kader, wat – misschien geen verrassing – past bij de heersende praktijk. Veel van wat er (niet) wordt gedaan door de Rijksoverheid aan krimpbeleid staat als liberaal gedachtegoed beschreven in dit rapport. Dat is zeker geïnspireerd door de liberale wens van een kleine overheid en de individuele verantwoordelijkheid van de burger, maar komt ook goed van pas bij een overheid die vele miljarden wil bezuinigen. Demissionair-minister van Binnenlandse Zaken Liesbeth Spies merkte in haar toespraak bij de ontvangsteneming van het rapport van de Teldersstichting op dat er grote consensus bestaat onder de partijen in de Tweede Kamer over de aanpak van krimp. Die consensus is wellicht maar ten dele, en betreft het budget dat op dit moment aan krimpbeleid moet worden besteed. Wellicht is er consensus dat op dit moment de Rijksoverheid niet meer *kan* doen. Oud-minister Wonen, Wijken en Integratie Eberhard van der Laan had ook niet veel geld ter beschikking, maar zijn uitgangspunt was solidariteit tussen zwakkeren en sterkeren. Als je goed naar de oorzaken van het krimpprobleem kijkt, en die worden ook wel aangestipt in het rapport, dan bevat het ook een duidelijke dimensie van zwak versus sterk, of winnaars en verliezers. De winnaars, dat zijn vooral de vertrekkers uit de regio, die hun talenten elders, vooral in het westen, te gelde gaan maken. Zij vormen in zekere zin deel van het probleem, juist door hun vertrek. Lang niet iedereen die in de regio blijft wonen is natuurlijk een verliezer, maar juist de krimpproblemen concentreren zich vaak bij de zwaksten in de samenleving: bewoners in sociale huurwoningen waar de leegstand steeds groter wordt en waarvan de kwaliteit steeds meer achteruit gaat; werkzoekenden die niet weg kunnen omdat hun huis sterk in waarde is gedaald en zij hoge woonlasten hebben; ouderen met een steeds kleiner wordend sociaal netwerk, met steeds

minder voorzieningen in de directe omgeving.

De spontane ruimtelijke ordening die hieruit oprijst, is die van sterke regio's die steeds sterker worden en groeien, versus zwakke regio's die steeds meer krimpen. Vanuit het oogpunt van marktefficiëntie is dat een optimale ordening, maar vanuit het oogpunt van rechtsbescherming en behoud van de individuele autonomie is het niet acceptabel, ook niet volgens de beginselen van het liberalisme. De aanbevelingen van de werkgroep zouden dus daarop gericht moeten zijn, maar dat valt wel tegen. Veel aanbevelingen gaan juist over het verruimen van de mogelijkheden van degenen met de meeste kansen. De werkgroep beveelt bijvoorbeeld aan om de keuzevrijheid op de arbeidsmarkt te vergroten door aanpassing van het ontslagrecht, en het vergroten van de mogelijkheden van hoogopgeleide kenniswerkers uit het buitenland; maatregelen die niet direct vruchten zullen afwerpen in Delfzijl of Oude Pekela. Datzelfde kan gezegd worden van de voorstellen tot verregaande deregulering van de woningmarkt, en het bevorderen van de mogelijkheden van het tweede woningbezit. Op zich zijn dit zinvolle voorstellen, maar niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat, waarbij de echte problemen ongenoemd blijven. Opvallend is bijvoorbeeld dat in de aanbevelingen voor de woningmarkt niets terug komt over de positie en rol van de woningcorporaties. Zij spelen een cruciale rol in de krimpgebieden, en vaak niet alleen in de woningmarkt zelf, maar ook in relatie tot zorg en andere voorzieningen. Door daar niets over te zeggen draait de werkgroep om de hete 'krimpbrei' heen. Ook de aanbevelingen voor de gezondheidszorg schieten tekort. Het voorstel om de aanrijtijden van ambulances aan te passen is ongetwijfeld zinvol als zodanig, maar niet het antwoord op de problemen in de krimpgebieden, die ook nog eens met een vergrijzingsprobleem kampen.

Op het punt van de relatie tussen de diverse overheidslagen, en de mogelijke verschillen in de rollen van die lagen is het rapport opmerkelijk stil. Krimp in Nederland is eerst en vooral een regionaal en lokaal probleem, en beleid moet ook op dat niveau worden bedacht en uitgevoerd. Er zijn daarbij verscheidene argumenten te bedenken waarom de Rijksoverheid ook bij dergelijk decentraal beleid zou moeten bijspringen. Zoals wethouder Jacob Bruijntjes van de gemeente Borger-Odoorn recent

opmerkte: 'Bij krimp worden de wegen niet korter.⁴ Bij krimp schieten de middelen van gemeenten soms tekort om essentiële voorzieningen en infrastructuur in stand te houden. Het gemeentefonds, anders dan bij snelle groei, houdt hier geen rekening mee en erkenning van dit probleem houdt in dat er mogelijk geld vanuit het Rijk bij moet.

Het krimpbeleid wordt vooral in de provincie en de gemeente gemaakt, door lokale overheden, maar ook door corporaties, schoolbesturen en zorginstellingen, èn door de inwoners. De liberale visie is dat vooral ruimte moet worden gegeven aan deze mensen, als bewoner, werknemer of ondernemer om hun leefomgeving op hun eigen manier vorm te geven. Dat is een prima boodschap, zeker in een land waar de overheid al te vaak verantwoordelijk wordt gehouden voor alle kwalen van het leven. Maar de problemen die met krimp gepaard gaan treffen vaak juist degenen die door de overheid geholpen moeten worden om hun autonomie te behouden, ook in de liberale visie. De aanbevelingen van de werkgroep-Nijpels helpen daarbij onvoldoende.

Op gemeenteniveau, maar vaker nog op het dorps- en wijkniveau, worden de moeilijke beslissingen genomen om de gevolgen van krimp op te vangen. Krimpbeleid is kleinschalig en maatwerk binnen bredere kaders. Sommige lokale gemeenschappen vinden daarin goed de weg naar een leefbare samenleving, bij anderen lukt dat minder goed. Wat de succesfactoren zijn is nog niet helemaal duidelijk, maar er zijn wel aanwijzingen.⁵ Ik durf op basis daarvan de stelling aan – maar ik ben een echte sociaalliberaal – dat de sleutel ligt in de aanwezigheid van een sterk sociaal kapitaal en een zekere mate van solidariteit binnen de gemeenschap. Met die begrippen hebben liberalen van nature niet zo heel veel op, maar de zelfredzame burgers die gedijen in een liberale omgeving, zouden ook in zo'n gemeenschap mogelijk een belangrijke rol kunnen spelen.

Zo komen we via het bevolkingskrimpprobleem uit bij zelfredzame solidariteit als oplossing voor maatschappelijke problemen. Misschien dat de Teldersstichting samen met de Wiardi Beckman Stichting daar eens een gezamenlijke studie naar zouden moeten doen. Dit zou vervolgens verplicht leesvoer voor Rutte en Samsom bij het formeren van hun VVD-PvdA-kabinet moeten zijn.

Leo van Wissen is hoogleraar Economische Demografie aan de Rijksuniversiteit Groningen en directeur van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) te Den Haag.

Noten:

- 1) Mr. Hans Van Mierlo Stichting, *Krimp op Eigen Kracht. Een D66 visie op bevolkingskrimp*, Den Haag, maart 2012.
- 2) Zie: W. Buunk, 'Ruimte voor spontane orde', in: *Stedenbouw*

en Ruimtelijke Ordening, maart 2006.

- 3) M. van Hees, 'Liberal politics and demographic decline', in: C. Bruil e.a. (red.), *The dynamics of demographic decline*, Den Haag, 2011, pp. 9-19.
- 4) Zie: *Dagblad van het Noorden*, 11 juni 2012.
- 5) Zie bijvoorbeeld de bevindingen over krimp in het rapport: *Adviezen van drie adviescommissies van het PlattelandsParlement*, thema: 'Krimp', in het PlattelandsParlement van 12 november 2011.

Persconferentie

Onderwijs: de derde dimensie

Dinsdag 20 november 2012

Op dinsdag 20 november wordt tijdens een persconferentie geschrift 117 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting *Onderwijs: de derde dimensie* gepresenteerd in Novotel City Centre Den Haag (Hofweg 5-7, Den Haag). Aanvangstijd stipt 14u00.

Geconfronteerd met een veranderende wereld staat het onderwijs voor een volgende vernieuwingsslag. Daarmee wint de vraag aan urgentie wat het individuen kan aanreiken om hen blijvend in staat te stellen te participeren in de breedste zin van het woord. Is daarbij een rol weggelegd voor de ideeën van grote liberale denkers? Geven toekomstverwachtingen aanleiding om die ideeën af te schrijven of om ervan af te wijken? Of moet er, in combinatie met andere aspecten, juist hernieuwde aandacht voor komen? Een werkgroep onder leiding van Jan Anthonie Bruijn heeft zich vanuit liberaal perspectief gebogen over deze vragen. De bevindingen en aanbevelingen voor een toekomstbestendig onderwijsstelsel zijn opgenomen in *Onderwijs: de derde dimensie*.

Tijdens de persconferentie worden – onder voorbehoud van ontwikkelingen rondom de kabinetsformatie – de eerste exemplaren overhandigd aan Marja van Bijsterveldt-Vliegthart, de demissionair minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, en aan Geert ten Dam, voorzitter van de Onderwijsraad. Zij zullen een korte inhoudelijke reactie op het rapport geven. Leo Prick, columnist van onder andere *NRC Handelsblad*, zal in een gesproken column reageren op de bevindingen van de werkgroep.

U bent van harte uitgenodigd om bij deze presentatie aanwezig te zijn. Graag hiervoor aanmelden via info@teldersstichting.nl. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met Stephan de Vries, via devries@teldersstichting.nl of 070-3631948, of terecht op de website van de Teldersstichting: <http://www.teldersstichting.nl/>. Hier vindt u tevens een uitgebreider programma van de presentatie.

 Teldersstichting

WHAT MONEY CAN'T BUY

WHAT GOVERNMENTS CAN'T FIX

– Reinout Woittiez –

Naar aanleiding van:

Michael J. Sandel, *What money can't buy. The moral limits of markets*, Londen, 2012.

Sandel snijdt in zijn nieuwste boek *What money can't buy. The moral limits of markets* een interessant en actueel thema aan met de vraag 'Wat is er niet koop?'. Eigenlijk is zijn vraag: 'Wat zijn de morele grenzen van het kapitalisme?'. Er komt steeds meer kritiek op het kapitalisme in zijn huidige vorm, dat de schuld zou zijn van de economische crisis, de maatschappelijke verharding, de deplorabele staat van de natuur, de vergroting van materiële ongelijkheid tussen mensen, enzovoorts. Het kapitalisme heeft in de ogen van velen gefaald. Het rapport *Inequality, you don't know the half of it* van het Britse onderzoeksbureau Tax Justice Network beschrijft de ongelijkheid die in de wereld bestaat. De onderste 50 procent van de wereldbevolking representeert met elkaar maar 1 procent van de wereldwelvaart, de bovenste 10 procent neemt 84 procent van de welvaart voor zijn rekening. Het rapport meldt ook dat honderden miljarden euro's onvindbaar zijn en vermoedelijk worden weggesluisd (naar de Kaaimaneilanden) of verdwijnen in ondoorzichtige constructies. Ook deze Engelse denktank draait er niet omheen: Er bestaan forse schaduwzijden van het kapitalisme.

Sandel gaat in zijn boek niet zozeer de cijfermatige kant op, hij brengt vooral een aantal sprekende voorbeelden uit de Amerikaanse context naar voren. Op zichzelf is het niet zo verwonderlijk dat deze communitaristische hoogleraar Politieke Filosofie van de Harvard University, in het gedachtenspoor van Charles Taylor en Amitai Etzioni een aantal vraagstukken over maatschappelijke inbedding uitwerkt. Vanuit zijn invalshoek is inbedding in de gemeenschap een belangrijke voorwaarde voor burgers om met elkaar tot een gedeeld en doorleefd stelsel van normen en waarden te komen. Communitaristen leggen meer de nadruk op sociale individuen dan op onafhankelijk opererende individuen. Sandel laat

niet na in zijn boek de betekenis van sociaal en vooral asociaal marktgedreven gedrag goed uit te vergroten, en hij slaagt er op overtuigende wijze in de keerzijden van marktgedreven gedrag te beschrijven.

Een treffend voorbeeld over de ondermijnende werking van de markt speelt zich af in de wereld van de kinderdagverblijven, waar geldboetes geïntroduceerd zijn. Kinderdagverblijven in Israël worstelden met ouders die nogal eens hun kinderen te laat op kwamen halen. De verzorgsters waren de klos, die konden langer blijven omdat de ouders het niet op konden brengen om op tijd te komen. Wat te doen? Na rijp beraad werd besloten boetes uit te delen voor ieder half uur dat iemand zijn kind te laat kwam ophalen. Resultaat: het aantal ouders dat hun kinderen te laat ophaalden steeg! Reden: men was nu financieel gelegitimeerd om te laat te komen ('we betalen er toch voor'), betaling had schuldgevoel vervangen. De calculerende burger zouden wij zeggen. Zo bezien moet je dus zorgen dat betaling en boetes wel wat voorstellen en je ook echt raken willen ze werken. In dat verband meldt Sandel dat in Finland boetes voor te hard rijden inkomensafhankelijk zijn, zodat de overtreder de boete ook echt voelt. Nokia-multimiljonair Anssi Vanjoki liep aldus in 2002 tegen een boete op van 116.000 euro voor te hard rijden.

Er trekt een bonte stoet van voorbeelden langs in het boek, van de ontwikkeling van 'persoonlijke' cadeaus naar onpersoonlijke boeken- en platenbonnen, via de markt voor jachtlicenties op de *Big Five* (de koning van België laatstelijk), via bonussen voor bankiers (we weten waartoe dat geleid heeft) en bonussen voor kinderen die goede schoolcijfers halen vanuit de scholen zelf, tot aan LineStanding.com. LineStanding.com is een bedrijf dat studenten en werklozen inhuurt om in de rij te gaan staan om kaartjes voor welk evenement dan ook te bemachtigen, met jouw 06-nummer bij de hand voor het geval dat identificatie nodig is of het kaartje op naam gesteld moet worden. De rijksten bemachtigden via de goed betaalde *line standers* de kaartjes voor het

publieke festijn *Shakespeare in the park* in Central Park New York, een festijn dat nu juist bedoeld was om toegankelijk te zijn voor alle New Yorkers. En bij openbare hoorzittingen van het Amerikaanse Congres gebeurt het frequent dat de publieke tribune helemaal bezet is door betrokken lobbyisten, die via *line standers* hun kaartjes als eersten hebben weten te bemachtigen, waarmee het idee van *openbare* zittingen volledig naar de achtergrond geschoven is.

Sandel stelt in zijn boek als kernvraag: 'Waarom zouden we ons zorgen maken over de tendens in de maatschappij dat uiteindelijk alles te koop is?'. Het antwoord op deze vraag is volgens Sandel tweeledig: als alles in termen van markten te kopen en verkopen is, dan dreigt verdergaande maatschappelijke ongelijkheid en vooral ondermijning – corrosie noemt Sandel het – van waarden.

Waar doelt Sandel op als hij het heeft over de dreiging van verdergaande ongelijkheid? Over het kopen van politieke invloed, over het kopen van betere zorg in eliteziekenhuizen, over het kopen van beter onderwijs van elitescholen, over het kopen van meer veiligheid in *gated communities*. Allemaal voorbeelden die door deze Harvard-professor zo uit de Amerikaanse praktijk opgelepeld worden. Om te verbeelden waar we het over hebben in geval van corrosie gebruikt Sandel het voorbeeld van ouders die hun kinderen betalen voor ieder boek dat ze gelezen hebben. Zeker, de kinderen lezen misschien wel meer boeken, maar welke waarde kennen ze toe aan lezen, die van de verrijking van hun wereld of die van de verrijking van hun portemonnee? Het eerste was de bedoeling, het laatste valt te vrezen. Een tweede mooi voorbeeld van corrosie is de inzet van huurlingen in het leger. Dat mag dan het leven van 'onze jongens' sparen, het holt ook het begrip burgerplicht uit.

Sandels boek is een aaneenschakeling van uitstekende voorbeelden waarin hij laat zien dat kapitalisering en marktdenken in een groot aantal gevallen ook een ondermijnende werking heeft. Wanneer we beslissen dat sommige goederen of diensten gekocht en verkocht mogen worden, dan beslissen we daarmee impliciet dat deze goederen en diensten als koopwaar te behandelen zijn, waarop winst of verlies gemaakt kan worden. Dat was tweehonderd jaar geleden zo in het extreme maar wel realistische geval van de slavernij, waarbij mensen tot koopwaar gedegradeerd werden.

In zijn boek weet Sandel weliswaar een reeks van

pakkende voorbeelden neer te zetten over de maatschappelijke ongelijkheid en de waarden-ondermijning die het marktdenken met zich meebrengt, maar het boek zou aan evenwicht en rijkheid gewonnen hebben als ook de positieve zijde van markten en handel op de maatschappelijke waarden aandacht zou krijgen. Adam Smith omschreef in 1776 al dat markten tot spontane orde leiden: 'Ieder mens probeert in zijn handelen zijn positie te verbeteren.' Ieders wensen en mogelijkheden mogen verschillen, maar ieders streven is gelijk om van een minder naar een meer gewenste situatie te gaan door ruilacties in de markt.¹ We ontwikkelen in de markt respect voor elkaar als gelijkwaardige handelspartner (blind voor sekse, huidskleur en geloof) en we ontwikkelen in de markt een feilloos gevoel voor de betekenis van bescherming van ons private eigendom en voor het belang van eerlijke en open informatie (de kracht van een markt is vooral gelegen in open informatie-uitwisseling) en het belang van nakomen van gesloten contracten. Vrij elementaire waarden die aan het goed functioneren van markten ten grondslag liggen en er ook uit voortkomen. Jammer dat Sandel deze kanten zo weinig belicht in zijn boek, hij mist daarmee een van de twee kanten van de marktmedaille.

Sandel heeft gelijk wanneer hij stelt dat het kapitalisme een schaduwkant heeft en dat het kapitalisme in het algemeen en geld in het bijzonder niet zaligmakend is. Dit is echter maar één zijde van de medaille; kapitalisme brengt onder meer ook welvaart, innovatie en vrijheid met zich mee. Hoewel kapitalisme wellicht niet zaligmakend is, geldt dit vanuit liberaal oogpunt zeker ook voor vergaande overheidsbemoediging of vergaande bemoediging vanuit kerken en maatschappelijk middenveld. Uit het het verleden kennen we ook van de sociaaldemocratische en de christendemocratische systemen voldoende excessen. We weten heel goed dat ieder systeem schaduwzijden heeft, omdat de mens zelf nu eenmaal geen ideaal gedrag heeft. De democratisch liberale rechtsstaat kent in ieder geval een werkend mechanisme van *countervailing powers* en 'zelfcorrectie' via de politieke lijn, gedreven door verkiezingen en openbaarheid. Vertaald naar de Europese en Nederlandse situatie treft wat mij betreft Sandel wel een gevoelige snaar, omdat langzamerhand wel de vraag gesteld mag worden hoe we, ook en vooral als liberalen, de schaduwzijden van het marktdenken gaan pareren. Eerlijk is eerlijk, de banken moeten weer in het gareel gebracht worden, woningcorporaties en hbo-instellingen die speculeren met publiek

geld moeten tot de orde geroepen worden enzovoorts. Het wordt tijd dat ook de Nederlandse liberalen weer opkomen voor een sterke staat die zich laat gelden als strenge marktmeester.

Kortom: *What money can't buy* is een aangrijpend boek. Sandel zet met zijn voorbeelden aan tot (her-)overdenken van de optimale begrenzing tussen markt en overheid. Een tweede boek *What governments can't fix* zou echter een welkome aanvulling zijn.

Reinout Woittiez is Kwartiermaker Regionale Uitvoeringsdienst Noordzeekanaalgebied (RUD NZKG). Tevens is hij hoofdredacteur van Liberaal Reveil.

Noten:

- 1) Zie bijvoorbeeld: A. Leen, 'De kern en kracht van de markteconomie: empirisch, theoretisch en ethisch', *Liberaal Reveil*, decembernummer 2011, pp. 195-200.

Conference:

Juridification in Europe. The balance of powers under pressure?

The Hague, Friday 9 November 2012
Doors open at 13h30
Working language: English

Juridification raises questions about the choices liberalism should make with respect to the balance between the executive, legislative and judicial powers and the separation of these. Is parliamentary controlled national public administration losing too much power to the judicial system? Are Europeanisation and internationalisation trends that enhance this process?

These questions will be discussed by various scholars during a conference on Friday 9 November 2012 in the city centre of The Hague. The event will be chaired by Prof.dr. Jaap de Zwaan, Professor of European Law at Erasmus University Rotterdam. At this conference, the first copies of the edited volume *Juridification in Europe. The balance of powers under pressure?* will be presented to Ms. Sophie in 't Veld MEP and Thierry Baudet, author of *The Significance of borders. Why representative government and the rule of law require nation states*. For more information about the program: <http://www.teldersstichting.nl/>.

You are cordially invited to this conference.

- Venue: Idazaal
 Prinsestraat 37, The Hague (city centre)
www.idazaal.nl
- Entrance: € 12,50 per person. The price includes a copy of the book.
- Registration: Registration required, via info@teldersstichting.nl
 In case you are unable to attend after having registered, please inform us as soon as possible.

Teldersstichting

Friedrich Naumann
 STIFTUNG FÜR DIE FREIHEIT

novum
 INSTITUT

HET HUIS VAN DE VRIJHEID

– Ivo ten Hagen –

Naar aanleiding van:

R. Claassen, *Het huis van de vrijheid. Een politieke filosofie voor vandaag*, Amsterdam, 2011.

Rutger Claassen levert met zijn boek *Het huis van de vrijheid. Een filosofie voor vandaag* een waardevolle bijdrage aan de gedachtevorming over het begrip vrijheid. Claassen is universitair docent Politieke Filosofie in Leiden en actief voor de Partij van de Arbeid, hij schrijft voor de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, en geeft er workshops. Volgens hem proberen links en rechts het begrip vrijheid in te lijven voor eigen doeleinden. In het eerste hoofdstuk beschrijft hij de verschillende invalshoeken rondom vrijheid en besluit om in het vervolg van het boek te spreken van autonomie. In de verdere hoofdstukken onderzoekt hij heikele kwesties uit het recente politieke verleden en belicht ze vanuit zijn visie op deze autonomie.

In het begin van zijn boek duidt Claassen het verschil tussen negatieve en positieve vrijheid. Negatieve vrijheid is de vrijheid die we ondervinden als *niemand* onze activiteiten bemoeilijkt of verhindert. Een gevallen rotsblok op mijn pad schaadt mijn vrijheid niet, als een groep piraten mij de doorgang verhindert, schaadt het mijn vrijheid wel. Aanhangers van het negatieve vrijheidsideaal menen dat de staat ervoor moet zorgen dat onze medeburgers ons niet belemmeren, maar ook de staat mag bij de uitoefening van zijn taak geen bedreiging voor deze vrijheid vormen. Negatieve vrijheden kom je in de Grondwet tegen onder bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van vereniging en vergadering en de vrijheid van godsdienst.

Aanhangers van de positieve vrijheid menen dat het negatieve vrijheidsbeginsel niet voldoende biedt. Er moet volgens hen niet alleen sprake zijn van afwezigheid van externe obstakels (negatieve vrijheid), maar ook van de aanwezigheid van vaardigheden en capaciteiten om je eigen beslissing te kunnen nemen – er moet met andere woorden sprake zijn van autonomie. In de Grondwet staan ook positieve vrijheden beschreven, zoals de vrijheid van onderwijs en

het recht op zorg. De overheid heeft de actieve taak deze vrijheden te realiseren.

Op dit punt haalt Claassen de waarschuwing van Isaiah Berlin aan: is iemand wel in staat tot het maken van de goede keuzes? Wie stelt vast of de keuze van mensen niet wordt bepaald door belemmeringen van binnenuit, zoals een handicap of een verslaving? Als dat oordeel door anderen moet worden geveld, staat de weg open naar de dictatuur waarbij de heerser stelt dat het volk in de waan is van verkeerde voorstellingen. Het beroep op positieve vrijheid slaat dan door in zijn tegendeel: indoctrinatie, gedwongen heropvoeding en straf van onwilligen.

Het onderscheid tussen rechts en links wordt door Claassen wat simpel gesteld, door het nastreven van de negatieve vrijheid rechts te noemen en het nastreven van positieve vrijheid links. De meeste liberalen zullen dat niet met hem eens zijn. Zo onderstreepte Mark Rutte in de beginselverklaring van de VVD nadrukkelijk het belang van onderwijs.

Claassen valt Rutte aan, wanneer de VVD'er links verwijt de staat als een geluksmachine te beschouwen. De auteur is van mening dat de staat gezien kan worden als een welzijnsmachine: de staat weet volgens hem hoe de burgers het best kunnen leven. Daarmee gaat hij nog een stap verder dan bij positieve vrijheid en bewijst hij schijnbaar onbewust het gelijk van Rutte: de staat die een oordeel heeft over het welzijn van de burgers en daaraan wil werken (welzijnsideaal), stelt zich op als geluksmachine. In mijn ogen zit het verschil tussen links en rechts dan ook niet in de negatieve en de positieve vrijheid. Links onderscheidt zich door een welzijnsideaal te hebben voor de burgers en het als taak van de overheid te zien om daaraan te werken. En dat verstaan liberalen nu juist onder de eigen verantwoordelijkheid.

In het boek wordt de vrijheid herbenoemd als autonomie waarbij er geen belemmeringen optreden (negatieve vrijheid) en de mens voldoende is ontwikkeld om in staat te zijn doordachte keuzes te ma-

ken (positieve vrijheid). Het derde aspect van autonomie is dat er voldoende keuze moet zijn. Zonder keuze is vrijheid betekenisloos. Een mooie quote van Claassen: 'negatieve vrijheid laat burgers vrij, positieve vrijheid maakt burgers vrij.' Om vervolgens te waarschuwen: 'na het vrijmaken, komt het vrij laten.' Gelijkheid is volgens Claassen een politiek ideaal en staat voor het in gelijke mate vrij zijn dus in gelijke mate autonoom zijn.

En passant herdefinieert hij het schadebeginsel van Stuart Mill zodanig, dat iemands vrijheid ophoudt zodra hij de autonomie van de ander aantast. Het oorspronkelijke schadebeginsel waar het gaat om schade toebrengen laat volgens hem teveel aan interpretatie over.

In het boek komt ook het begrip verantwoordelijkheid aan bod. Rechts legt de verantwoordelijkheid bij het individu, voor zijn eigen gedrag en de gevolgen van zijn gedrag en daden. Links legt voor een groot deel de verantwoordelijkheid bij de omgeving van de mensen. Mensen die niet deugen zijn het 'slachtoffer' van hun omgeving. Die heeft niet gezorgd voor veiligheid, de juiste opleiding, voldoende middelen van bestaan en zo draagt deze omgeving de verantwoordelijkheid voor het ontsporen van mensen. De overheid is dan de instantie die deze verantwoordelijkheid op zich moet nemen en dat leidt weer tot een uitdijende overheid.

Na deze inleiding werkt Claassen de balans en de spanning tussen de verschillende aspecten van vrijheid uit aan de hand van vele voorbeelden. Van roken en zondagsrust tot immigratie en integratie. Het voorbeeld van het roken in openbare gelegenheden, zal ik hier uiteenzetten.

Oorspronkelijk was het rookverbod een bescherming van de werknemer tegen het schadelijke meerooken. Een algemeen rookverbod ging tegen de geest van de maatregel in, want er zijn zaken waar de eigenaar de enige werknemer is en die kan voor zichzelf bepalen of hij de rook accepteert. Voor medewerkers in de horeca ligt dat anders, omdat zij niet zomaar voor een andere baan kunnen kiezen. Hier

wordt dus de vrijheid van de roker afgewogen tegen de (on)vrijheid van de medewerker bij het vinden van een andere baan. Omdat het wisselen van een baan (rookvrij in de horeca) uitermate moeilijk is, wint de vrijheid van de werknemer (afwezigheid van rook) het van die van de roker (roken waar hij wil). Een eigenaar van een horecaonderneming maakt de keuze voor een rookvrije omgeving alleen voor zichzelf, daar is die nadere bescherming niet nodig.

Je kunt de problematiek ook vanuit de klant bekijken. Mag je in de gelegenheid roken, dan wordt de niet-roker in zijn vrijheid beperkt, maar als je niet mag roken wordt de roker in zijn vrijheid beperkt. Hier is geen oplossing die voor beiden de vrijheid maximeert. Aangezien grote zaken een aparte rookruimte kunnen inrichten en zo een voordeel hebben boven kleine zaken, is het toestaan van roken in kleine zaken zonder personeel een oplossing die recht doet aan de verschillende mogelijkheden. Werknemers worden beschermd, klanten kunnen kiezen voor rookgelegenheden en niet-rookgelegenheden en kleine zaken ondervinden geen concurrentienadeel.

Het boek geeft een goed inzicht in de verschillende aspecten van vrijheid en hoe deze kunnen botsen. In de voorbeelden wordt de lezer gestimuleerd om niet te snelle conclusies te trekken, maar door te denken over wat de vrijheid voor de verschillende spelers in het maatschappelijk verkeer betekent. Hij benadert de maatschappelijke kwesties vanuit een filosofische invalshoek, maar op een zodanige wijze dat het boek erg toegankelijk is. Waarom hij het nodig vindt om het onderscheid tussen links en rechts te maken op een wijze die door liberalen niet zal worden gedeeld en daarbij Rutte te pas en te onpas betreft, is niet echt duidelijk. Het voegt niets toe aan het boek, maar lijkt een excuus om als PvdA'er over de vrijheid te kunnen schrijven. Het is echter gemakkelijk voor de lezer om daaraan voorbij te gaan en de uiteenzette filosofie te waarderen.

Ivo ten Hagen is trainer bij de Haya van Somerenstichting en VVD internationaal.